

ALANYA ALAADDİN KEYKUBAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Moustafa Bakar

DÖVİZ KURUNUN TÜRKİYE İLE KÖRFEZ ÜLKELERİ ARASINDAKİ DİŞ
TİCARET YAPISINA ETKİSİ: 2003-2018 YILLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Danışman

Doç. Dr. Güneş YILMAZ

Uluslararası Ticaret Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Alanya, 2019

Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne

Moustafa BAKAR'ın bu çalışması, jürimiz tarafından Uluslararası Ticaret Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan

: Dr. Öğr. Üyesi Nihan SİDAR

Üye (Danışmanı)

: Doç. Dr. Güneş YILMAZ

Üye

: Dr. Öğr. Üyesi Yakup ARI

Tez Başlığı: DÖVİZ KURUNUN TÜRKİYE İLE KÖRFEZ ÜLKELERİ ARASINDAKİ DİŞ
TİCARET YAPISINA ETKİSİ: 2003-2018 YILLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi 08./08/2019

Mezuniyet Tarihi :.../.../20...

Dr. Öğr. Üyesi Yakup ARI
Sosyal Bil. Enst. Müdürü V

Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “DÖVİZ KURUNUN TÜRKİYE İLE KÖRFEZ ÜLKELERİ ARASINDAKİ DIŞ TİCARET YAPISINA ETKİSİ: 2003-2018 YILLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Moustafa BAKAR

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	ii
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
KISALTMALAR	viii
ŞEKİLLER LİSTESİ	ix
TABLolar LİSTESİ	x
ÖNSÖZ	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DÖVİZ KURU

1.1. Döviz Kuru Sınıflandırması	3
1.1.1. Nominal Döviz Kuru	3
1.1.2. Reel Döviz Kuru	4
1.1.3. Çok Taraflı Efektif Döviz Kuru	5
1.1.3.1. Nominal efektif döviz kuru	5
1.1.3.2. Reel efektif döviz kuru	6
1.2. Döviz Kuru Sistemleri	7
1.2.1. Sabit Döviz Kuru Sistemi	7
1.2.2. Altın Standardı Sistemi	7
1.2.3. Bretton Woods Sistemi	9
1.2.4. Esnek döviz kuru sistemi	11
1.2.5. Yönetilen Dalgalı Kur Sistemi	12
1.3. Döviz Kuru İle Dış Ticaret Dengesi İlişkisi	13

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN DIŞ TİCARET POLİTİKALARI

2.1. Dış Ticaret Politikası Kavramı	18
2.2. Dış Ticaret Politikasının Amaçları	19
2.3. Dış Ticaret Politikasının Araçları	19
2.4. Türkiye’de Dış Ticaret Politikası	20
2.4.1. Cumhuriyet Öncesi Dönem	20
2.4.2. Cumhuriyet Sonrası Dönem	21
2.4.2.1. Planlı Kalkınmaya Kadar Olan Dönem (1923-1961)	21
2.4.2.2. Planlı Kalkınmaya Geçiş ve Dışa Açılma Arası Dönem (1963-1980)	23

2.4.2.3. Dışa Açılma Dönemi ve Sonrası (1980 ve sonrası).....	24
2.5. Türkiye’de Dış Ticaretin Gelişimi	26
2.6. Dış Ticarete Konu Olan Sektörler ve Mallar.....	27
2.6.1. Dış Ticarete Konu Olan Sektörler	27
2.6.2. Dış Ticarete Konu Olan Mallar	29
2.7. Türkiye’nin Dış Ticaret Sorunları	30

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÖRFEZ ÜLKELERİNİN EKONOMİK VE SİYASİ YAPISI

3.1. Körfez Ülkelerinin Stratejik Önemi	33
3.2. Körfez Ülkelerinin Ekonomik ve Siyasi Yapısı	34
3.2.1. Suudi Arabistan	35
3.2.1.1. Genel Bilgiler	35
3.2.1.2. Coğrafi Konum.....	35
3.2.1.3. Siyasi Yapılanma.....	35
3.2.1.4. Ekonomik Yapı ve Göstergeler	36
3.2.1.4.1. Suudi Arabistan Krallığı İhracat Verileri	37
3.2.1.4.2. Suudi Arabistan Krallığı İthalat Verileri	38
3.2.2. Birleşik Arap Emirlikleri (BAE)	39
3.2.2.1. Genel Bilgiler	39
3.2.2.2. Coğrafi Konum.....	39
3.2.2.3. Siyasi Yapılanma.....	39
3.2.2.4. Ekonomik Yapı ve Göstergeler	40
3.2.2.4.1. BAE İhracat Verileri	40
3.2.2.4.2. BAE İthalat Verileri	41
3.2.3. Kuveyt.....	42
3.2.3.1. Genel Bilgiler	42
3.2.3.2. Coğrafi Konum.....	42
3.2.3.3. Siyasi Yapılanma.....	43
3.2.3.4. Ekonomik Yapı ve Göstergeler	43
3.2.3.4.1. Kuveyt İhracat Verileri.....	43
3.2.3.4.2. Kuveyt İthalat Verileri.....	45
3.2.4. Bahreyn	46
3.2.4.1. Genel Bilgiler	46
3.2.4.2. Coğrafi Konum.....	46
3.2.4.3. Siyasi Yapılanma.....	46

3.2.4.4. Ekonomik Yapı ve Göstergeler	46
3.2.4.4.1. Bahreyn İhracat Verileri	47
3.2.4.4.2. Bahreyn İthalat Verileri	48
3.2.5. Katar	49
3.2.5.1. Genel Bilgiler	49
3.2.5.2. Coğrafi Konum	49
3.2.5.3. Siyasi Yapılanma	50
3.2.5.4. Ekonomik Yapı ve Göstergeler	50
3.2.5.4.1. Katar İhracat Verileri	51
3.2.5.4.2. Katar İthalat Verileri	52
3.2.6. Irak	53
3.2.6.1. Genel Bilgiler	53
3.2.6.2. Coğrafi Konum	53
3.2.6.3. Siyasi Yapılanma	53
3.2.6.4. Ekonomik Yapı ve Göstergeler	53
3.2.6.4.1. Irak İhracat Verileri	54
3.2.6.4.2. Irak İthalat Verileri	55
3.2.7. Umman	56
3.2.7.1. Genel Bilgiler	56
3.2.7.2. Coğrafi Konum	56
3.2.7.3. Siyasi Yapılanma	56
3.2.7.4. Ekonomik Yapı ve Göstergeler	57
3.2.7.4.1. Umman İhracat Verileri	57
3.2.7.4.2. Umman İthalat Verileri	58

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DÖVİZ KURUNUN TÜRKİYE İLE KÖRFEZ ÜLKELERİ ARASINDAKİ DİŞ TİCARET YAPISINA ETKİSİ:

2003-2018 YILLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

(ARDL MODELİ YARDIMIYLA)

4.1. ARDL Yöntemi	60
4.2. Birim Kök Testi	61
4.3. Eşbütünleşme Analizi	62
4.4. Literatür Taraması	63
4.5. Metodoloji	64
4.6. Veri Seti	65

4.7. Ampirik Sonuçlar	67
4.7.1. Birim Kök Testleri	67
4.7.2. ARDL Koentegrasyon (Eşbütünleşme) Testi ve ARDL modeli	68
4.7.3. Granger Nedensellik Testleri.....	85

BEŞİNCİ BÖLÜM

DÖVİZ KURUNUN TÜRKİYE İLE KÖRFEZ ÜLKELERİ ARASINDAKİ DIŞ TİCARET YAPISINA ETKİSİ:

2003-2018 YILLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

(PANELARDL MODELİ YARDIMIYLA)

5.1. Panel ARDL Yöntemi	87
5.2. Literatür Taraması	89
5.3. Metodoloji	91
5.4. Ampirik Sonuçlar	92
SONUÇ	97
KAYNAKLAR	100

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, reel efektif döviz kuru ile Türkiye-Körfez ülkeleri dış ticaret yapısı arasındaki ilişkiyi panel ARDL Modeli ile ekonometrik olarak analiz etmektir. Literatürde reel döviz kuru ve dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi inceleyen birçok çalışma bulunmaktadır. Günümüzde Türkiye'nin Körfez ülkeleri ile artan politik, ekonomik ve sosyal ilişkileri de göz önüne alındığında çalışmanın amacı ve önemi ortaya çıkmaktadır. Reel efektif döviz kurunun dış ticaret dengesi üzerindeki uzun ve kısa süreli etkilerini araştırmak için hem her ülke için ayrı ayrı ARDL modeli, hem panel ARDL modeli kullanılmıştır. Bu doğrultuda ARDL modeli için ADF Birim kök testi, ARDL koentegrasyon testi, ARDL uzun-kısa dönem karşılaştırması ve Granger Nedensellik testi uygulanmıştır. Sadece BAE açısından REER ile dış ticaret dengesi arasındaki uzun-kısa dönem ilişkisi anlamlı çıkmıştır. Panel ARDL modeli için LLC, Fisher ADF ve Fisher PP Birim kök testleri, Pedroni ve Kao panel ARDL eşbütünleşme testi, panel ARDL uzun-kısa dönem karşılaştırması ve Dumitruscu ve Hurlin PanelNedensellik testi uygulanmıştır. LnREER katsayısı uzun dönemde pozitif, kısa dönemde negatif bulunmuştur. Ancak her iki dönem için p değeri istatistiki olarak anlamlı çıkmamıştır. Panel hata düzeltme katsayısı ve ülkeler bazında hata düzeltme katsayıları negatif değerde ve istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Körfez Ülkeleri, Türkiye, Reel Efektif Döviz Kuru, Dış Ticaret Dengesi, ARDL Modeli.

ABSTRACT

The purpose of this study is to analyze the structure of the relationship between the real effective exchange rate between Turkey and the Gulf countries foreign trade balance with the Panel ARDL Econometric Model. There are many studies in the literature examining the relationship between real exchange rate and foreign trade balance. Today, Turkey's growing political, economic and social relations with the Gulf countries also arises the aim and importance of this study. Both ARDL model and panel ARDL model are used for each country to investigate the long and short term effects of real effective exchange rate on foreign trade balance. ADF Unit root test, ARDL cointegration test, ARDL long-short term comparison and Granger Causality test were applied for ARDL model. For the UAE alone, the long-short-run relationship between REER and the foreign trade balance was significant. LLC, Fisher ADF ve Fisher PP unit root tests, Pedroni ve Kao panel ARDL cointegration test, Panel ARDL long-short term comparison and Dumitruscu ve Hurlin Panel Causality test were applied. LnREER coefficient was positive in long term and negative in short term. However, p value was not statistically significant for both periods. Panel error correction coefficients and country-based error correction coefficients were found to be negative and statistically significant.

Key Words: *Gulf Countries, Turkey, Real Effective Exchange Rate, Foreign Trade Balance, ARDL Modal.*

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADF	: Genişletilmiş Dickey Fuller (Augmented Dickey Fuller)
AIC	: Akaike Bilgi Kriteri (Akaike Info Criterion)
ARDL	:Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Sınır Testi (Autoregressive Distributed Lag)
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
DEİK	: Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
ECT	: Hata Düzeltme Terimi (Error Correction Term)
EVDS	: Elektronik Veri Dağıtım Sistemi
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
IMF	: Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund)
KİK	: Körfez İşbirliği Konseyi
NEER	: Nominal Efektif Döviz Kuru (Nominal Effective Exchange Rate)
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (Organisation for Economic Co-operation and Development)
REER	: Reel Efektif Döviz Kuru (Real Effective Exchange Rate)
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TB	: Ticaret Dengesi (Trade Balance)
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TCMB	: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
TL	: Türk Lirası
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TÜFE	: Tüketici Fiyat Endeksi
VAR	: Vektör Otoregresyon Modeli (Vector Autoregression Model)

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 4.1 CUSUM ve CUSUMQ (Suudi Arabistan)	70
Şekil 4.2 CUSUM ve CUSUMQ (Irak)	72
Şekil 4.3 CUSUM ve CUSUMQ (Kuveyt)	74
Şekil 4.4 CUSUM ve CUSUMQ (Bahreyn)	76
Şekil 4.5 CUSUM ve CUSUMQ (Katar)	78
Şekil 4.6 CUSUM ve CUSUMQ (BAE)	80
Şekil 4.7 CUSUM ve CUSUMQ (Umman)	82

TABLolar LİSTESİ

Tablo 3.1 Suudi Arabistan Krallığı Genel Ekonomik Bilgiler (2013-2015)	36
Tablo 3.2 Suudi Arabistan İhracat Verileri (2013-2015)	37
Tablo 3.3 Suudi Arabistan İthalat Verileri (2013-2015)	38
Tablo 3.4 BAE İhracat Verileri (2014-2016)	41
Tablo 3.5 BAE İthalat Verileri (2014-2016)	42
Tablo 3.6 Kuveyt İhracat Verileri (2013-2015)	44
Tablo 3.7 Kuveyt İthalat Verileri (2013-2015)	45
Tablo 3.8 Bahreyn Krallığı Genel Ekonomik Durum Göstergeleri	47
Tablo 3.9 Bahreyn İhracat Verileri (2014-2016)	48
Tablo 3.10 Bahreyn İthalat Verileri (2014-2016)	49
Tablo 3.11 Katar'a İlişkin Temel Ekonomik Göstergeler	50
Tablo 3.12 Katar İhracat Verileri (2014-2016)	51
Tablo 3.13 Katar İthalat Verileri (2014-2016)	52
Tablo 3.14 Irak İhracat Verileri	54
Tablo 3.15 Irak İthalat Verileri	55
Tablo 3.16 Umman'a İlişkin Temel Ekonomik Göstergeler	57
Tablo 3.17 Umman İhracat Verileri (2014-2016)	58
Tablo 3.18 Umman İthalat Verileri (2014-2016)	59
Tablo 4.1 Değişkenlere İlişkin Açıklayıcı İstatistikler	66
Tablo 4.2 Birim Kök Testi (Durağanlık Testi)	67
Tablo 4.3 Değişkenlerin Korelasyon Katsayısı	68
Tablo 4.4 Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi (Suudi Arabistan)	69
Tablo 4.5 ARDL Modeli ve Koentegrasyon Test Sonuçları (Suudi Arabistan)	69
Tablo 4.6 Uzun ve Kısa Dönem Katsayıları (Suudi Arabistan)	71
Tablo 4.7 Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi (Irak)	71
Tablo 4.8 ARDL Modeli ve Koentegrasyon Test Sonuçları (Irak)	72
Tablo 4.9 Uzun ve Kısa Dönem Katsayıları (Irak)	73
Tablo 4.10 Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi (Kuveyt)	73
Tablo 4.11 ARDL Modeli ve Koentegrasyon Test Sonuçları (Kuveyt)	74
Tablo 4.12 Uzun ve Kısa Dönem Katsayıları (Kuveyt)	75
Tablo 4.13 Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi (Bahreyn)	75
Tablo 4.14 ARDL Modeli ve Koentegrasyon Test Sonuçları (Bahreyn)	76
Tablo 4.15 Uzun ve Kısa Dönem Katsayıları (Bahreyn)	77
Tablo 4.16 Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi (Katar)	77
Tablo 4.17 ARDL Modeli ve Koentegrasyon Test Sonuçları (Katar)	78
Tablo 4.18 Uzun ve Kısa Dönem Katsayıları (Katar)	79
Tablo 4.19 Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi (BAE)	79
Tablo 4.20 ARDL Modeli ve Koentegrasyon Test Sonuçları (BAE)	80
Tablo 4.21 Uzun ve Kısa Dönem Katsayıları (BAE)	81
Tablo 4.22 Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi (Umman)	81
Tablo 4.23 ARDL Modeli ve Koentegrasyon Test Sonuçları (Umman)	82
Tablo 4.24 Uzun ve Kısa Dönem Katsayıları (Umman)	83

Tablo 4.25 ARDL Modeli, Eşbütünleşme ve Kısa-Uzun Dönem Katsayılar (Özet Tablo)	84
Tablo 4.26 REER ve Türkiye-Suudi Arabistan Dış Ticaret Dengesi Granger Nedensellik Testi.....	85
Tablo 4.27 REER ve Türkiye-İrak Dış Ticaret Dengesi Granger Nedensellik Testi	85
Tablo 4.28 REER ve Türkiye-Kuveyt Dış Ticaret Dengesi Granger Nedensellik Testi	85
Tablo 4.29 REER ve Türkiye-Bahreyn Dış Ticaret Dengesi Granger Nedensellik Testi	86
Tablo 4.30 REER ve Türkiye-Katar Dış Ticaret Dengesi Granger Nedensellik Testi.....	86
Tablo 4.31 REER ve Türkiye-BAE Dış Ticaret Dengesi Granger Nedensellik Testi.....	86
Tablo 4.32 REER ve Türkiye-Umman Dış Ticaret Dengesi Granger Nedensellik Testi.....	86
Tablo 5.1 Yatay Kesit Bağımlılığı Sonuçları	92
Tablo 5.2 Panel Birim Kök Testleri (Sabitli)	93
Tablo 5.3 Panel ARDL Koentegrasyon (Eşbütünleşme) Testleri	94
Tablo 5.4 Hausman Test Sonuçları	94
Tablo 5.5 Panel ARDL Modeli için PMG Tahmin Sonuçları (2,1)	95
Tablo 5.6 Ülkelerin Hata Düzeltme Katsayıları	95
Tablo 5.7 Dumitrescu ve Hurlin Panel Nedensellik Testi.....	96

ÖNSÖZ

Bu tezin hazırlanmasında ve bana bilimin en doğru yol olduğunu gösteren ve beni motive eden, dürüstlüğü, yardımseverliği, kişiliği ve duruşuyla bana örnek olarak ufkumu açan kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Güneş YILMAZ'a çok teşekkür etmek isterim. Ayrıca, üzerimde büyük emeği olan ve daima beni destekleyen, Dr. Öğretim Üyesi Yakup ARI ve Doç. Dr. Yakup AKGÜL hocalarıma da teşekkürü borç bilirim.

Öğrenim hayatım boyunca tanıdığım, akademik ve mesleki başarılarının yanı sıra insani değerlerini de örnek aldığım beni destekleyen, iyi ve kötü günümde yanımda olan ve araştırmamı hayata geçirdiğim müddetçe desteklerini sakınmayan Arş. Gör. Muhammet Necati ÇELİK'e, Merve ÇELİK'e, Elmin ALİYEV'a, Hümeysra COŞKUN'a, Anıl Ulaş ÖVENÇOĞLU'na, Farhad SULTANOV'a, Mikhail NIKISHIN'e yürekten teşekkür etmek isterim.

Dürüstlüğü ve anlayışıyla bana her zaman örnek olan ve benden desteğini hiçbir zaman esirgemeyen, güler yüzü, cana yakınlığı ve saf sevgisiyle her zaman yanımda bulunan, Babam Jadaan JADAAN'a, annem Salwa OMAR'a; sırdaşım ve en büyük destekçim, sevgili ağbeylerim ROULAN JAADAN' ve Nouzad JAADAN'a ithafen...

Moustafa BAKAR

Alanya, 2019

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, reel efektif döviz kuru ile Türkiye-Körfez ülkeleri dış ticaret yapısı arasındaki ilişkiyi ARDL Modeli ile ekonometrik olarak analiz etmektir. Yerel ve yabancı literatürde reel döviz kuru ve dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi inceleyen birçok çalışma bulunmaktadır. Özellikle Türkiye üzerine yapılmış çalışmalar incelendiğinde, Türkiye'nin yoğun ticaret yaptığı ülkeler veya gelişmekte olan ülkelerin ele alındığı görülmektedir. Körfez ülkeleri ile ilgili herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Ayrıca günümüzde, Türkiye'nin Körfez ülkeleri ile artan politik, ekonomik ve sosyal ilişkileri de göz önüne alındığında, çalışmanın amacı ve önemi ortaya çıkmaktadır. Ampirik çalışma olarak daha önce çalışılmamış bir denek üzerinde çalışma gerçekleştirerek literatüre katkıda bulunmak amaçlanmaktadır.

Bu doğrultuda, çalışmanın birinci bölümünde döviz kuru, döviz kuru sınıflandırılması, döviz kuru sistemleri ve döviz kuru ile dış ticaret dengesi arasındaki ilişki açıklanarak, konumuz açısından önemli kavramsal izahlara yer verilmiştir.

İkinci bölümde, dış ticaret politikası, dış ticaret politikasının amaçları-araçları, Türkiye'de dış ticaret politikası, Türkiye'de dış ticaretin gelişimi, dış ticaret sorunları, dış ticarete konu olan sektörler ve mallar ayrıntıları ile ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde, Körfez ülkelerinin ekonomik ve siyasi yapısı ayrıntıları ile açıklanmıştır. Dördüncü ve beşinci bölümde ise, çalışmanın metodoloji kısmı ve analiz sonuçları yer almıştır. Çalışmada Ocak 2003 – Aralık 2018 dönemine ait aylık, reel efektif döviz kuru endeksi ve ithalat-ihracat serileri kullanılmıştır. Temel devresi 2003 yılı olan TÜFE Gelişmekte olan ülkeler bazlı reel efektif döviz kuru endeksini (REER) Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB)'nin resmi internet sitesindeki Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS)'den temin edilmiştir. Bir diğer seri olan Türkiye ile Körfez ülkeleri arasındaki dış ticaret dengesini oluşturan ihracat ve ithalat rakamlarını ABD doları olarak Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)'in resmi internet sitesindeki dış ticaret istatistiklerinden elde edilmiştir. Dış ticaret dengesi normal koşullarda ihracatın ithalattan çıkarılmasıyla bulunmakta olmasına rağmen bu sonucun negatif çıkma ihtimalinden dolayı literatürde pek çok çalışmada uygulanan yöntem dikkate alınarak dış ticaret dengesi (TB) ihracatın ithalata oranı temel olarak kullanılmıştır.

Analizler Eviews 10 ekonometri paket programı ile yapılmıştır. Dördüncü bölümde ARDL modeli için önce verilerin durağanlıklarına bakmak ve durağan hale getirmek için

Birim Kök testi uygulanmıştır. ARDL modeli ile koentegrasyon ve kısa-uzun dönem ilişkilerine bakılmıştır. Yine beşinci bölümde panel ARDL modeli için verilerin durağanlıklarına bakmak ve durağan hale getirmek adınapanel birim kök testleri uygulanmıştır. Sonrasında panel ARDL modeli ile eşbütünleşme, kısa-uzun dönem ilişki ve değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisine bakılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DÖVİZ KURU

Uzun yıllardır döviz kurlarıyla ilgili konular dünya çapında hem teorik hem de ampirik analizlerin odak noktası olmuştur. Döviz kuru, farklı para birimleri kullanan ülkeler arasındaki mal ve hizmetlerin akışında temel bir rol oynamaktadır. Başka bir ülkede ürün satın almak isteyen bir kişi ilk önce para birimini satıcının ülkesindeki para birimine dönüştürmek zorundadır. Bir para biriminin bir başka para birimine karşılık alınıp satılmasına döviz kuru denir (Jhingan, 2003: 152). Bu bölümde döviz kuru teorisi, döviz kuru sınıflandırılması, döviz kuru sistemleri ve döviz kuru ile dış ticaret dengesi ilişkisi ortaya koyan literatür çalışması ele alınmaktadır. Bu bağlamda döviz kuru sınıflandırılması ile konunun izahı yoluna gidilecektir.

1.1. Döviz Kuru Sınıflandırması

Döviz kuru nominal döviz kuru, reel döviz kuru ve çok taraflı efektif döviz kurları (nominal efektif döviz kuru-reel efektif döviz kuru) olarak üç türlü sınıflandırılmaktadır.

1.1.1. Nominal Döviz Kuru

Abel ve Bernanke (2005: 118), nominal döviz kurunu, yerel para birimi ile satın alınabilecek yabancı para birimi sayısı olarak tanımlamaktadır. Bir döviz kuru, bir para biriminin diğerine göre fiyatını yansıtır. Fourie (1997: 109), döviz kurlarını belirlemek için kullanılan iki yöntem olarak, doğrudan (Amerikan) ve dolaylı (Avrupa) kotasyon yöntemlerinden bahseder. Doğrudan fiyat teklifi, bir birim yabancı para birimiyle değiştirilecek olan yerel para birimlerini ifade eder. Dolaylı teklif ise, bir birim yerel para birimi ile değiştirilecek döviz birimlerini gösterir.¹

¹ Örnek olarak TL ile gösterilen Türk Lirasının yerel para birimi olduğu ve ABD dolarının (ABD doları cinsinden) yabancı para birimi olduğu varsayılmaktadır. Bir ABD doları almak için 5,80 TL ödemek zorunda kalması durumunda, kotasyon yöntemleri döviz kurunu şu şekilde ifade eder:

Doğrudan teklif: 1 US \$ = 5,80 TL

Dolaylı teklif: 1 TL = 0,17 US \$

Dolaylı bir döviz kuru teklifi, doğrudan fiyat teklifinin tersi veya karşıtıdır; 1/5,80 olarak hesap edilir. Yukarıdaki sayısal örneği bakarak, bir dolar birimi satın almak için gereken oranların 5,80 TL değerine yükselmesi durumunda, TL'nin

Obadan (1994: 37), bu yöntemlerden hiçbirinin diğerinden daha önemli olmadığını ve bu nedenle, hangisinin kullandığının da bir öneminin bulunmadığını vurgulamaktadır. Ancak, analiz için kullanıldığında tanımların doğru tespit edilmiş ve açık bir şekilde izah edilmiş olması gerekmektedir.

Nominal döviz kuru tanımından, para biriminin alım gücü konusunda açıklayıcı olmadığı görülmektedir. Bu açıdan bir para biriminin alım gücünü dikkate alan kavram, reel döviz kurudur.

1.1.2. Reel Döviz Kuru

Çoğu tüketicinin ilgilendiği durum, yerel para biriminin başka bir yabancı para biriminde ifade edildiğinde satın alabilecekleri mal miktarıdır. Bu, farklı para birimleri kullanan farklı ülkeler veya bölgelerdeki fiyat farkı hakkında bir fikir sağlar. Bu gibi durumlarda, reel döviz kuru önemli bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Fosu (1992: 6), reel döviz kurunu, mal ve hizmetlerin üretilmesi, satın alınması ve depolanması için teşvik etmenin etkisinin yaratılması amacıyla iç ekonomi ile dış ekonomi arasındaki göreceli fiyatlar için belirli bir nominal döviz kurunun ayarlanmasını gerektiren bir kavram olarak tanımlamaktadır. Catão (2007: 46), şunu belirterek tanımı basitleştirir; “Reel döviz kuru, bir ülkenin mallarının başka bir ülkenin mallarına karşı geçerli bir nominal döviz kuru üzerinden değerini ölçer”. Buradaki temel ilke, yerel ekonomideki kaç mal ve hizmetin farklı bir para birimi kullanarak yabancı bir ekonomideki mal ve hizmetler ile değiştirilebileceğini değerlendirmenin mümkün olmasıdır.

Abel ve Bernanke (2005: 118), iki para birimi arasındaki reel döviz kuru için bir formül sunmaktadır (örneğin, ABD dolarına karşı TL, birincisi yabancı para birimi ve ikincisi ulusal para birimi olarak kabul edilmiştir):

$$RER = e \frac{P^*}{P_d}$$

e , TL'nin ABD dolarına karşı nominal döviz kuru olduğu durumda, P^* ABD'deki ortalama yabancı eşya fiyat endeksi ve P_d Türkiye'deki ortalama eşya fiyat endeksidir.

dolar karşısında değer kaybettiği söylenir. Bunun nedeni, yabancı para birimi için daha fazla birim ödemenin gerekli olmasıdır. Aksi durumda, TL doların satın alınması için daha az fiyat istenmesi nedeniyle ilgili döviz cinsinden değer kazanacaktır.

1.1.3. Çok Taraflı Efektif Döviz Kuru

Nominal ve reel döviz kurları, iki ülke arasındaki döviz kurları ve ikili döviz kurları olarak da bilinir. Bir ülkenin çok sayıda yabancı ticaret ortağıyla ilişkilerinin olduğu küresel bir ortamda, bir para biriminin (ulusal para birimi) kurunu, en önemlisi ticari ortaklarının sepetine karşı düşünmek önemlidir. Bu gibi durumlarda “efektif döviz kuru” terimi dikkate alınır. Black (1976: 615), bir ülke için geçerli olan döviz kurunu, ticaret ortaklarının döviz kurunun ağırlıklı ortalaması olarak tanımlar; tüm oranlar bir baz yılına göre ölçülür. Efektif döviz kuru kavramı, Hirsch ve Higgins (1970: 454) tarafından geliştirilmiştir. Efektif döviz kuru bir ülkenin diğer bir tek para birimi cinsinden ifade ettiği döviz kurundaki değişimin, yalnızca iç kurdaki önemli ekonomik hareketlerin kısmi bir göstergesini verdiğini anladıklarında gelişmiştir. Örneğin, TL belirli bir dönemde ABD dolarına karşı değer kaybedebilir, ancak TL'nin tek bir para birimine karşı olan hareketine dayanarak toplam değerinin zayıflamış olduğu sonucuna varılamaz. TL, benzer bir sürede, ABD dolarına karşı değer kaybedebilir, ancak diğer tüm para birimlerine değer kazandırabilir. Bu sebeple, ikili döviz kuru değişim oranlarındaki hareketlerin ulusal para biriminin genel performansının iyi bir göstergesini sağlamada önemsiz olduğu ve bu nedenle, efektif bir döviz kurunun bu eksiklik için bir çare olarak hizmet ettiği öne sürülebilir.

Ong (2006: 41), ticari ortakların para birimlerine karşı bir ülkenin para biriminin ölçüsü olarak efektif döviz kurunun ilgili ülkenin ikili döviz kurlarının ağırlıklı ortalaması alınarak hesaplandığını belirtmiştir. Ağırlıklar, farklı ticaret ortaklarının yurtiçi uluslararası ticarete katkısı sağlanarak hesaplanır. Nominal ve reel döviz kurları şeklinde belirtildiği gibi efektif döviz kurları, nominal efektif döviz kuru (NEER) ve reel efektif döviz kuru (REER) olmak üzere iki farklı şekilde ifade edilir.

1.1.3.1. Nominal efektif döviz kuru

Fourie (1997: 110), NEER'yi, ulusal para biriminin belirli para birimleri sepetine göre, özellikle de ulusal ekonominin ana ticaret ortaklarının para birimleri cinsinden değerini ifade eden bir kavram olarak tanımlamaktadır. Koch (1984: 3), herhangi bir efektif döviz kuru endeksi oluşturmada bakılması gereken dört unsur olduğunu belirtmektedir:

- Kullanılacak ortalama formülü

- Dahil edilecek ülkeler ve para birimleri
- Kullanılacak temel süre
- Kullanılacak ağırlıklar

Tüm bu dört unsur NEER'in hesaplanmasında önemlidir. Opoko-Afari (2004: 5) NEER'in şu şekilde hesaplanabileceğini ifade etmektedir:

$$NEER_{jt} = \sum_{i=1}^k W_{it} * E_{it}$$

j, i ve t alt simgeleri sırasıyla ülke, ticaret ortağı ve dönemi temsil eder. E_{it} , ülke içi ve yabancı ticari ortakları arasındaki t zamanındaki ikili nominal döviz kurlarıdır. W_{it} seçilen her ticari ortağın ticaret ağırlığıdır.

Bahmani-Oskooee (1995: 593), NEER'in önemli olmasına rağmen, bir ülkenin ticaret ortaklarına göre rekabet edebilirlik konumundaki değişimlerini yansıtmadığını, çünkü yerli ve yabancı ülkeler arasındaki fiyat farklarını dikkate almadığını savunuyor.

1.1.3.2. Reel efektif döviz kuru

REER, NEER'inyurtiçi ve yabancı fiyatlara göre ayarlanmasıdır (Fourie, 1997: 110). Reel döviz kuru tartışmalarında daha önce, reel kavramının, dış ekonomideki mallar için farklı bir para birimi kullanılarak değiştirilebilecek malların miktarını belirlemek için fiyatların dikkate alındığı anlamına geldiği ifade edilmiştir. Aynı kavram, tek para ile işlem yapmak yerine, yabancı para sepetinin dikkate alınması dışında REER için de geçerlidir. Kipier ve Kesriyeli (1997: 1) ve Walters ve de Beer (1999: 54), REER'in öneminin uluslararası ticarete fiyat rekabetçiliğinin bir göstergesi olarak kullanılabileceğini belirtmektedir. Opoko-Afari (2004: 6), REER'in şu şekilde hesaplanabileceğini göstermektedir:

$$REER_{jt} = \sum_{i=1}^k (NEER_{jit}) \left(\frac{P^*_{it}}{P_{jt}} \right)$$

j, i ve t alt simgeleri sırasıyla ülke, ticaret ortağı ve dönemi temsil eder. P^*_{it} ana ticaret ortaklarının toplam ticaret ağırlıklı fiyat endeksidir. P_{jt} yerli ülke için fiyat deflatörüdür.

Motsumi vd. (2008: 64), üretici fiyat endekslerinin üretilen mallar için kullanılan fiyat deflatörü olarak kullanıldığını belirtmektedir.

1.2. Döviz Kuru Sistemleri

Temel ekonomi, bir emtia fiyatının, o emtianın talebi ve arzı tarafından belirlendiğini öğretir. Bu mantığı takiben, döviz kurlarının değerine göre bir para biriminin fiyatı olarak belirtildiği, belirli bir para biriminin talebini ve arzını yönlendiren faktörler tarafından belirlendiği söylenebilir. Chowdhury (1999: 6) bunun bir örneğini sunar ve yerel para birimine olan talebin daha yüksek (düşük) olması durumunda, o para biriminin dış değerinde bir değer kazanma ile sonuçlanmasının olası olduğunu belirtir. Ayrıca, yerel para biriminin arzında bir artış (azalma) varsa, para biriminin dış değerinin değer kaybetmesi büyük olasılıklı bir durumdur.

Bununla birlikte, bir döviz kurunun belirlenmesinin bir ekonominin kullandığı döviz kuru sistemine bağlı olduğunu belirtmek önemlidir. Bundan dolayı, bu bölümde çeşitli döviz kuru sistemlerini tanımlanmaktadır. Parkin vd. (2003: 385) (a) sabit ve (b) esnek döviz kuru sistemi olmak üzere iki tür döviz kuru sistemini listeler. İkincisi aynı zamanda değişken döviz kuru sistemi olarak da bilinir.

1.2.1. Sabit Döviz Kuru Sistemi

Parkin vd. (2003: 385), sabit bir döviz kuru sistemini, bir para biriminin değerinin belirli bir seviyede sabitlendiği bir sistem olarak tanımlamaktadır. Samuelson ve Nordhaus (2010: 555), altın standardını sabit döviz kuru sisteminin tarihindeki en önemli örneklerden biri olarak adlandırmaktadır.

1.2.2. Altın Standardı Sistemi

1717-1933 yılları arasında uygulamaya geçen altın standart sistemi uyarınca, bir ülkenin para biriminin değeri sabit bir miktar altın ile tanımlanmıştır. Değerli malların az olması nedeniyle diğer mallara göre altın öncelikli olarak seçildi, sınırlı bir arza sahipti ve bu nedenle rezerv varlık olarak kullanıldı. Kıt olması, altının birçok yatırımcı tarafından kolayca aşınmayan güvenli bir liman olarak görülmesine neden oldu. Yerel para biriminin değerini belirli bir altın miktarına sabitleyerek, sistem ülke para biriminin değerini otomatik olarak

diğer para birimlerine sabitlemesini sağladı. Böyle bir durumda, altın ortak bir dünya para birimi olarak kabul edildi ve bir değişim aracı olarak kullanılabilir. Bu, net bir mal ithalatçısı olan bir ülkenin ödeme aracı olarak ülkeden altın taşınması gerektiği ve bir ticaret fazlası yaşayan ülkenin ülkesine bir altın girişi yapacağı anlamına geliyordu (Mansfield, 1992: 11).

Altının giriş ve çıkışları uluslararası ödemeleri dengede tutmaya yönelik bir mekanizmanın parçasıydı (Samuelson ve Nordhaus, 2010: 555). Böyle bir mekanizmaya David Hume adını taşıyan bir Hume ayar mekanizması denilmiştir. Bu düzenleme mekanizması paranın miktar teorisinde sağlam temeller buldu. Fourie (1997: 112), para miktar teorisinin, para arzının bir ekonomideki ortalama fiyat seviyesi ve reel gelir tarafından belirlendiğini açıklamaktadır. Ancak, para arzındaki değişikliklerin yalnızca fiyat seviyesini etkileyeceği şekilde, tam istihdam düzeyinde istikrarlı olduğu belirtilmektedir. Teori ayrıca, para arzının fiyat seviyelerinin tek belirleyicisi olduğunu ve iki değişkenin pozitif bir ilişki sergilediğini ifade eder. Bu, para arzındaki bir artışın fiyat seviyesinde orantılı bir yükselişe yol açtığını göstermektedir. Bu nedenle, fiyatların ancak para arzı değiştiğinde değişebileceği söylenebilir.

Fourie ve Burger (2009: 8-9)'e göre altının paranın değerinin bir ölçüsü olarak kullanılması, malların ekonomide önemli bir para arzı unsuru olarak görülmesine neden olmuştur. Ülkeler arasındaki altın akışının, Hume ayarlama mekanizmasına göre ticaret dengesi ile sonuçlandığını göstermek için, dünyada sadece iki ülkenin, A ve B ülkelerinin nerede olduğunu ve her iki ülkenin birbirleriyle ticaret yaptığını gösteren bir örnek düşünün. B ülkesi mal ihracatçısı konumunda ve ticaret fazlası verirken, A ülkesi mal ithalatçısı ve ticaret açığı veriyor. İki ekonominin ticaret dengesi, altının ödeme yapmak için A ülkesinden B ülkesine akacağı anlamına geliyor. A ülkesinden altının çıkışı bu ekonomide para arzını azaltır çünkü altın paraya eşittir. Bu, paranın miktar teorisine göre, fiyat seviyelerinde bir düşüşe neden olarak deflasyona neden olur. A ülkesi gibi azalan gelir düzeyine sahip bir ülkenin, daha az sayıda yabancı mal talep etmeye başlamaktadır. Bununla birlikte, bir süre içinde, A ülkesindeki fiyatlar düşeceği için, B ülkesi A ülkesinden ithal etmeyi nispeten daha ucuz bulacaktır ve bu da A ülkesinin ihracatında artışa ve ithalatında düşüşe yol açacaktır. A ülkesinin ödemeler dengesi, ithalatındaki düşüş ve ihracattaki artış ile yeni bir denge oluşturur. Aynı örnek, A ülkesinden bir altın girişi yaşayan B ülkesi için de analiz edilebilir. B ülkesinde para arzı artmakta ve fiyatlar, para miktar teorisine göre aynı yönü takip etmektedir. Daha yüksek fiyatlar B ülkesi ihracatını pahalı hale getirmekte ve sonuç olarak ihracat hacminde düşüşe yol açmaktadır. Ülkelerinde daha yüksek fiyatlar olması nedeniyle B ülkesindeki tüketicilerin, fiyatları kendi ülkelerinden daha düşük olan ülkelere mal tedarik

etmesi gerekecektir. Bu durumda A ülkesinden ithalatlarını artıracaklar; ihracat sektörü artan ihracat fiyatlarından olumsuz etkilenecek. B ülkesinin ödemeler dengesi, bu ülkenin ithalatındaki artış ve ihracatındaki düşüş nedeniyle yeni bir denge oluşturur.

Samuelson ve Nordhaus (2010: 555), Hume altın akışı mekanizmasının sonucunun, ilk önce altın alan ülkenin ödemeleri dengesinde bir bozulma olduğunu ve ticari açık pozisyonundan dolayı başlangıçta altın çıkışını yaşayan bir ülkede bir iyileşme olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, nihayetinde altın giriş ve çıkışları, para arzındaki değişikliklerle belirlenen yeni fiyatlarda uluslararası ticaret ve finans dengesini yeniden sağlamaktadır. Mansfield (1992: 11), altın standardının iyi çalışmasına rağmen, özellikle I. Dünya Savaşı sonrası etkisiz hale geldiğine işaret etmektedir. Diğer ülkelerdeki mal fiyatları diğerlerinden daha dik bir şekilde artmaya veya tam tersi, ülkelerdeki malların aşırı fazla ya da düşük fiyatlandırılmaya başlanmış ve sonuçta ticaret dengesizlikleri ile sonuçlanmıştır. Bu nedenlerden dolayı, ödemeler dengesini hızlı bir şekilde dengeye gelmesinde başarısız olduğu için altın standardı nihayetinde ortadan kaldırıldı.

1.2.3. Bretton Woods Sistemi

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla son bulan altın standardı, savaş sonrası yeniden uygulayabilme adına yapılan girişimlere rağmen özellikle 1929 Büyük Buhranla birlikte geri döndürülememiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD ve İngiltere'nin öncülüğünde yeni bir uluslararası sistem arayışı girişilmiş, 1944 yılında Bretton Woods kasabasında yapılan toplantıda Amerikan planı kabul edilmiş ve antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmada özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan belirsizlik ve krizlerden kaçınmak hedeflenmiştir. Antlaşma neticesinde bir ons altın değeri 35 ABD dolara eşitlenmiştir. Ayrıca, iki yeni mali kuruluşun yani IMF ve Dünya Bankasının kurulmasına karar verilmiştir. IMF uluslararası para sisteminin işleyişinden, Dünya Bankası ise Avrupa'nın onarım ve kalkınma çabalarına mali kaynak sağlamaktan sorumluydu. Bu sistemin altın sisteminden farkı, bazı para birimlerinin, altın cinsinden konvertibl olan başka bir para birimine sabit bir fiyattan çevrilebilmesidir. Bu sistemde klasik altın standardına göre daha az altın rezervine ihtiyaç duyulmaktadır (Seyidoğlu, 2007: 811-812; Cömert, 2016: 119).

Altın standardının kaldırılmasına bakılmaksızın, altın, yıllar sonra kilit bir rol oynamaya devam etti. Altın standardının sona ermesi, Bretton Woods'un sabit döviz kuru sistemine sahip olduğunu gördü. Samuelson ve Nordhaus (2010: 557), 1944 yılında kurulan Bretton Woods sistemini, para birimlerinin bir altın ve ABD doları kombinasyonu ile

tanımlandığı bir sistem olarak tanımlamaktadır. McKinnon (2007: 21), ABD dolarının makroekonomik politikalar ve dünyadaki çeşitli ülkelerin fiyat seviyeleri için parasal bir çıpa olarak hareket ettiğini belirtmektedir. Bu, esas olarak ABD'nin dünyadaki baskın ekonomik gücünden ve doların en fazla alım gücüne sahip para birimi olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak, para birimi altına ve dünyadaki tüm diğer para birimleri dolara sabitlendi. Bu, tüm sabit döviz kuru sistemini ABD ekonomik politikalarına bağımlı hale getirdi; örneğin, ABD para arzında bir düşüş yaşarsa, ekonomisindeki fiyatlar düşecek ve rezerv para birimi olarak doların değer kazanması beklenmektedir. Rezervleri dolar cinsinden olan ülkeler, rezervlerinin toplam değerinde bir düşüş yaşanmaktadır. Bu, ABD makroekonomik politikasındaki herhangi bir değişikliğin sadece ABD ekonomisini değil, diğer ülkelerin ekonomilerini de etkilediğini göstermektedir (McKinnon, 2007: 21).

Bretton Woods sistemi ayarlanabilir döviz kurları ile karakterize edildi. Froyen (2005: 276), sistemin ödemeler dengesinde temel bir dengesizlik olduğunu tespit ettikleri takdirde, ülkelere döviz kurlarını değiştirme fırsatı tanıdığını söylemektedir; örneğin, sürekli ticaret açığı olan bir ülke, ticaret dengesinin iyileşebilmesi için ihracatı artırmak için para birimini devalue etme gereğini görebilir. Durumlara örnek olarak, bir para biriminin çok değerli veya değer düşüklüğüne uğradığı ya da ülkelerin ödemeler dengesi dengesizlikleri yaşadığı durumlar da dâhil olmak üzere döviz kurları ayarlanabilir. Froyen (2005: 276) ayrıca bu gibi ayarlamaların IMF ile istişare içinde yapıldığını vurgulamaktadır. IMF, Bretton Woods sisteminin başlangıcından sonra özel olarak yeni kurulan döviz kuru sisteminin uygulanmasını izlemek için oluşturulmuştur. Kurumun sorumluluğu, IMF'nin üye ülkelerinin katkıda bulunduğu altın ve döviz rezervlerini elinde tutmak ve finansal güçlük çeken ülkelere borç vererek finansal yardım sağlamaktır.

Bretton Woods sistemi, altın standardı gibi dünya ekonomisinin ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma gelmişti. Mansfield (1992: 12), sistemin 1970'lerin başlarında yıkıldığını belirtmektedir. Froyen (2005: 276) ve Gray (2007: 296) ABD'de para disiplini olmayışının sistemin çöküşüne yol açan temel nedenlerden biri olduğunu savunmuşlardır. Bu, ABD ekonomisinin özellikle Vietnam Savaşı'ndan kaynaklanan baskılardan kaynaklanan harcamalarının artmasına neden oldu. Hükümet, harcamaları yeterince finanse edememiştir ve finansal yükümlülüğünü yerine getirmek için dolar basmaya zorlanmıştır. Bu, para arzı ve enflasyonun yükselmesine neden olmuş ve ihracatın daha pahalı hale gelmesiyle birlikte ekonominin ödemeler dengesini kötüleştirmiştir. Para basımı devletin ekonomik politikalarının başarısızlığı olarak görülüyordu ve ABD içinde ve dışında bireylerin doların uluslararası rezerv para birimi olarak önemine olan güvenini yitirmesine yol açmıştır (Froyen,

2005: 276). Caramazza ve Aziz (1998: 3), artan sermaye hareketliliğinin sistemin düşüşüne de katkıda bulunduğunu ve yerel finansal düzenlemelerin sermaye akışlarını sınırlandırmayı zorlaştırdığını, böylece sistemdeki şokların potansiyelini artırdığını açıklamışlardır. 1970'lerin başında Bretton Wood sisteminin çöküşü, sabit döviz kuru sisteminin sona ermesine yol açmıştır. Bununla birlikte, sistemin kullanıldığı dönemde kendine göre avantajları da vardı. Belirgin avantajı, döviz kuru sabitlendiğinden belirsizliğin azalması ve bunun da ihracat-ithalat işlemlerinin maliyetlerini düşürmeye yardımcı olmasıdır (Palley, 2003: 67). Frankel (2003: 9-10), sistemin aşağıdaki dört avantajını ifade etmektedir:

- Sabit bir döviz kuru, kur riskini ve işlem maliyetlerini ortadan kaldırdığından uluslararası ticareti ve yatırımı teşvik eder.
- Para birimleri sabitlendiğinden değer düşüklüğü rekabetini engeller.
- Spekülasyon balonuna engel olur.
- Para politikasına nominal bir çıpa sağlar. Caramazza ve Aziz (1998: 3), Bretton Wood sisteminin çöküşünün, dünyadaki birçok ülke tarafından esnek bir döviz kurunun benimsenmesinin ardından geldiğini belirtmiştir.

1.2.4. Esnek döviz kuru sistemi

Sabit döviz kuru sistemine ek olarak, esnek döviz kuru sistemi olarak da adlandırılan, dalgalı döviz kuru sistemi olarak da bilinen başka bir sistem vardır. Bu, döviz kurlarının ekonomideki arz ve talep etkileşimi ile belirlendiği bir sistemdir (Samuelson ve Nordhaus, 2010: 559). Bu tanım, ne hükümetin ne de merkez bankasının belirli bir döviz kuru hedefi açıklayamadığı veya döviz kurunu belirlemeye müdahale etmediği anlamına gelmektedir.

Fourie (1997: 113), bazı baskın satıcı ve para birimlerinin döviz kurunun belirlenmesinde önemli bir etkisinin olabileceğinden dolayı, döviz kurunun tamamen piyasa güçleri tarafından belirlendiği bir duruma sahip olmanın aşırı bir durum olacağını savunmaktadır. Döviz kurunun belirlenmesinde böyle bir etkiye sahip olan en belirgin kurum, bir ülkenin merkez bankasıdır. Van der Merwe (1996: 21), böyle bir sistemi yönetilen değişken döviz kuru olarak adlandırmaktadır. Çoğu merkez bankası, politikalarının bir parçası olarak, para birimlerinin değerini koruma sorumluluğuna sahiptirler (Capie vd., 1994: 24; Üzar ve Başoğlu, 2017: 127; Taşseven ve Çınar, 2015: 121). Samuelson ve Nordhaus (2010: 573), yetkililerin, yabancı para birimlerini alıp satarak ya da faiz oranını değiştirecek

politikalara dolaylı olarak müdahale ederek doğrudan döviz kurunu etkilemeye çalışabileceklerini belirtmektedir. Bu, yerel para biriminin döviz kurunu dengelemek için yapılıdır. İkincisinin bir örneği, bir para biriminin değerinin düşük olduğuna inanıldığı zaman olabilir; para politikasında faiz oranını ana araç olarak kullanan merkez bankası, yabancı yatırımcıları çekmek için faiz oranlarını artırarak ulusal para biriminin değerini artırmaya çalışabilir.² Yabancı yatırımdaki artış, sonunda ulusal para biriminin dış değerini güçlendirmektedir.

1.2.5. Yönetilen Dalgalı Kur Sistemi

Yönetilen dalgalı döviz kuru sisteminin hem sabit hem de değişken döviz kurlarını birleştiren bir sistem olduğunu söylenebilir. Bir yandan, piyasanın döviz kurunu ayarlayabilmesini ve denge seviyesine ulaşmasını sağlarken, bir yandan da ulusal para birimini, ticaret dengesini ve yerel ekonominin dış şoklardan korunması için herhangi bir müdahaleye ihtiyaç duyulduğunda hükümetin döviz piyasasına müdahale etmesine izin verir. Yönetilen dalgalı kur rejiminde sadece merkez bankası döviz piyasasına müdahale etmemekte, aynı zamanda IMF gibi uluslararası kurumlar da müdahale etmektedir. Merkez bankası, döviz kurunu etkilemeyi amaçlayarak iç piyasaya karşı döviz alıp satarak döviz piyasasına resmen müdahale edebilmektedir (Umer, 2015: 15). Kore, Tayvan, Endonezya, Çin (Terzi, 2018: 376), Kanada, Avustralya, Kamboçya, Liberya, Zimbabve, Suriye, Belarus, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Gambiya, Kırgızistan, Sudan, Venezuela, Afganistan, Etiyopya, Gine, Myanmar, Tacikistan, Özbekistan (IMF, 2019: 9) gibi ülkeler bu sistemi uygulamaktadır.

² Yurt içi faizlerin yüksek olması sonucu yerli finansal varlıklara olan talebin artmasıyla birlikte döviz arzında ve yerli para değerinde artış görülür. Bu gibi durumlarda yatırımcılar, faiz oranları paritesi sağlanıncaya kadar yerli yatırım araçlarını talep etmektedir (Karacan, 2010: 73). Bu yüksek faiz uygulamasının döviz kuru üzerindeki etkisini gösteren iki yaklaşımdan bir olan geleneksel görüşü ortaya koymaktadır. Özellikle kriz dönemlerinde ulusal paranın değer kaybetmesini önleme adına uygulanan bir politikadır. Faiz oranlarının arttırılmasıyla birlikte ulusal para cinsinden finansal varlıkların getirisini yükseltmekte ve böylece sermaye girişini arttırmakta, sermaye çıkışını azaltmaktadır. Krizin vermiş olduğu güvensizlik yerini yeniden güven ortamına bırakmakta, bu da ulusal paranın değer kazanmasını sağlamaktadır (Akçağlayan, 2008: 2).

1.3. Döviz Kuru İle Dış Ticaret Dengesi İlişkisi

Döviz kuru ve dış ticaret dengesi arasındaki ilişki üzerine yerli ve yabancı literatürde yapılan çalışmalar çok ve çeşitlidir. Genel olarak, döviz kurlarının ticaret dengesini veya daha spesifik olarak ihracat ve ithalatı etkilemedeki rolü deneysel olarak farklı çalışma gruplarında incelenmektedir. Bu değişkenler arasındaki doğrudan bağlantıya odaklanan çok sayıda literatür vardır. Bu çalışmaların bulguları, döviz kurlarının ticari akımların belirlenmesindeki rolüyle ilgili ortak bir model göstermemektedir. Bunun yerine, örneklem sürelerine, veri sıklıklarına, ampirik yöntemlere ve modellenen makroekonomik değişkenlere bağlı olarak değişirler.

1980'lerde başlayan ve 1990'lı yıllarda hızlanan pazar ekonomisine ve küreselleşmeye geçiş süreci, ekonomileri birbirine daha bağımlı ve dış olaylara daha duyarlı hale getirmiştir. Döviz politikaları ile ülkelerin dış ticaret performansı arasındaki ilişkiler ortak bir araştırma konusu haline gelmiştir. Döviz kurlarındaki değişimin dış ticaret performansına etkileri hakkında bilgi, gelişmekte olan ülkelere yönelik döviz politikalarının belirlenmesinde çok önemlidir (Göçer vd., 2013: 247).

Günümüzde küreselleşmenin etkisi ve dolayısıyla açık ekonomilerin ön plana çıkmasıyla, dış ticaret dengesi ve döviz kuru arasındaki ilişki önemli hale gelmiştir. Ülkelerin birbirleriyle olan ticaretinden ortaya çıkan kar veya zararlar, ulusal paraların değer kaybetmesi ya da değer kazanması yoluyla döviz kurlarını etkilemektedir. Ülkeler her ne kadar istemese de bu gibi dönemlerde, ulusal paralarının diğer ülke para birimleri karşısında değerinin düşmesini (devalüasyon) ve yükselmesini (revalüasyon) bir dengeleme unsuru olarak kullanabilmektedirler (Dursun, 2018: 51). Devalüasyon uygulamalarının temel amacı, resmi döviz kurlarını yükselterek, dış ticaret dengesini sağlamaktır. Devalüasyon neticesinde, değişen döviz kurlarına bağlı olarak, ithalat pahalılaşır ihracat ucuzlarken, dış açık veren bir ülke için daha fazla döviz girişi ve daha az döviz çıkışı ile dış ticaret dengesi hedeflenir. Fakat bunun gerçekleşebilmesi için birincisi, Marshall-Lerner³ koşulu olarak tanımlanan; ihraç mallarının yurtdışı talep esnekliği ile ithal mallarının yurtiçi talep esnekliğinin toplamının 1'den büyük olması koşulu sağlanmalıdır. İkincisi, ihraç malları arz esnekliği yüksek olmalıdır. Devalüasyon sonrasında ihraç mallarının yabancı para cinsinden fiyatı

³ Dış ticareti yapılan malların arz esnekliklerinin sonsuz olması varsayımı altında, ithal mallarının yurtiçi talep esnekliği (e_m) ile ihraç malları yurt dışı talep esnekliği (e_x) toplamının 1'e eşit veya 1'den büyük olması halinde, döviz kurlarındaki volatilitenin dış ticaret hadlerini etkileyeceğini iddia eden yaklaşım (Aslan ve Ersungur, 2018: 526).

ucuzladığında yabancıların talebinde önemli artış olsa dahi, eğer ülke üretimini arttırarak bunu ihraç edemiyorsa, devalüasyondan beklenen fayda sağlanamayacaktır. Üçüncüsü ise, devalüasyon sonrasında ithal edilen hammadde, ara malı ve yatırım mallarının fiyatlarında meydana gelecek olan artışların ekonomide maliyet enflasyonuna yol açmasının önlenmesi zorunluluğu önem kazanmaktadır (Hepaktan, 2009: 40).

Ata ve Arslan (2003: 121) çalışmalarında, 1980-2000 dönemi için yıllık verileri kullanarak Türkiye için döviz kuru ile dış ticaret hacmi arasındaki ilişkiyi test etmektedir. Eşbütünleşme ve Granger nedensellik testi kullanarak, bu iki değişken arasında uzun süreli durağan bir ilişki ortaya koymaktadırlar. Ayrıca, analiz sonuçları Türk lirasındaki değer kaybının ticaret hacmini olumlu yönde etkilediğini göstermektedir.

Aydın vd. (2004: 20-21), 1987:1 ile 2003:4 arasındaki dönemi kapsayan üç aylık verilere dayanarak, Türkiye ekonomisine yönelik ihracat arzını ve ithalat talebini araştırmaktadır. Hem tek denklem hem de vektör otomatik regresyon (VAR) modelini kullanırlar. Elde ettikleri sonuçlar, ithalatın reel döviz kuru ve milli gelirle geniş ölçüde açıklanabileceğini göstermektedir. Reel döviz kurunun ticaret açığı üzerindeki etkisinin, esasen ithalat yoluyla işlem görmesinin bir göstergesi olarak görürler. Böylece, Türk lirasındaki gerçek bir değer düşüklüğünün, ihracattaki büyük bir artışı tetiklemese de, ithalat hacmini önemli ölçüde azaltarak dış ticaret açığının boyutunu azaltacağı sonucuna varırlar.

Baldemir ve Keskiner (2004: 57), 1987-2001 dönemi için Türkiye ekonomisinin üç büyük makroekonomik değişkenindeki (yani reel döviz kuru, para arzı, reel GSYH) değişikliklere olan cevabını araştırmaktadır. Çalışmaları, Türkiye ile beş büyük ticaret ortağı (örneğin; Almanya, İtalya, İngiltere, Hollanda ve ABD) arasındaki ikili ticareti araştıran panel veri analizine dayanması bakımından diğerlerinden farklıdır. Ticaret dengesinin reel gelirdeki herhangi bir artışa olumsuz yanıt verdiğini ve yerel para biriminin değer kaybetmesinin buna olumlu yanıt verdiğini tespit ederler.

Karagöz ve Doğan (2005: 226-227) yaptıkları çalışmada, Ocak 1995- Haziran 2004 dönemine ait aylık verileri kullanarak, ihracat ve ithalatın döviz kuru ile olan ilişkisini ekonometrik olarak incelemişlerdir. Bulgulara göre, reel döviz kurundan dış ticaret değişkenleri arasında devalüasyonların etkisinden dolayı kısa dönemde ilişki olduğu görülmüş, uzun dönemde bir ilişki bulunmamıştır. Yani kısa dönemde ihracat arttırmakta, dış ticaret dengeye gelmekte ve sonrasında dış ticaret açığı yükselmektedir.

Barışık ve Demircioğlu (2006: 82) ise aylık verileri kullanmakta ve 1980-2001 döneminde Türkiye'deki ihracat, ithalat ve döviz kurları arasındaki ilişkileri test etmektedir.

Engle-Granger ve Johansen eşbütünleşme testlerinden elde edilen sonuçlar bu değişkenlerin uzun dönem ilişkisini doğrulamaktadır. Ayrıca Granger nedensellik testini uygulayanlar ve döviz kurlarından ihracata göre ithalata daha güçlü bir nedensellik olduğu sonucuna varırlar.

Şimşek ve Kadılar (2006: 63-64) yaptıkları çalışmada, döviz kurundaki değişkenliğin Türkiye'nin 1970-2002 döneminde önemli dış ticaret ortaklarına yaptığı ihracat üzerindeki etkisini eşbütünleşme yöntemiyle incelemişlerdir. Analizler neticesinde, uzun dönemde ihracat hacmi ile diğer değişkenler arasında ilişki anlamlı, yabancı gelirin ve döviz kurundaki değişkenliğin Türkiye'nin ihracatı üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur.

Halıcıoğlu (2007: 11-12) ikili verileri kullanarak Marshall-Lerner durumunun Türkiye ve 13 ticaret ortağı için geçerliliğini test eder. 1985:1-2005:4 dönemine ait verilere göre, sınır testi olarak da bilinen farklı bir ARDL tabanlı (Oto-regressive Distributed Lag) eşbütünleşme prosedürünü uygular. Elde ettiği sonuçlar, ticaret dengesinin uzun vadede sadece iki ticaret ortağıyla (İngiltere ve ABD) olumlu tepki verdiğiine dair kanıtlar sunmakta ve bu da Marshall-Lerner koşulunun geçerliliğini desteklemektedir.

Togan ve Berument (2007: 190-191), 1970-2005 dönemine ilişkin yıllık verileri ele almaktadır ve çalışmalarında Johansen'in eşbütünleşme tahmin yöntemini benimsemiştir. Sonuçlar, yerel para biriminin gerçek bir değer düşüklüğünün ardından dış ticaret dengesinin düzeldiğini göstermektedir. Dolayısıyla, Türkiye ekonomisi için cari hesap sürdürülebilirliğinin, reel efektif döviz kurunun önemli ölçüde değer kaybetmesini gerektireceği sonucuna varmışlardır.

Fidan (2008: 605-606) 1970 ila 2004 arasındaki yıllık verileri kullanarak tarımsal ihracat ve ithalatın dinamik etkileşimlerini ve reel efektif döviz kurunu araştırır. Hem Johansen'in eşbütünleşme analizini hem de etki-tepki fonksiyonlarını, Granger nedensellik analizini kullanır. Reel efektif değişimin tarımsal ihracat ve ithalat üzerindeki etkisinin, özellikle kısa vadede, uzun vadeye kıyasla oldukça zayıf olduğunu tespit etmiştir.

Köse vd. (2008: 41-42), yaptıkları çalışmada, Türkiye'nin 1995 – 2008 yılları arasındaki aylık verilerini kullanarak, reel döviz kuru oynaklığının ihracat üzerinde etkisini Johansen eş-bütünleşme ve hata düzeltme modeli çerçevesinde analiz etmişlerdir. Analizler neticesinde, reel döviz kuru oynaklığının Türkiye ihracatını hem uzun hem de kısa dönemde negatif olarak etkilediği görülmüştür. Böyle bir durum, döviz kurunun gelecek eğilimi konusunda belirsizliği arttırmakta, ihracat ve ihracatçı üzerinde negatif bir etki ortaya koymaktadır.

Peker'in çalışmasında (2008: 41), ticaret dengesi ile Türkiye'nin reel efektif döviz kurundaki değişimler arasındaki uzun ve kısa dönem ilişkisi 1992: (I) -2006: (IV) çeyreklik

verilere göre incelenmiştir. Eşbütünleşme testinden elde edilen bulgular, devalüasyonların uzun vadede ticaret dengesini iyileştirmediğine işaret etmektedir. Ayrıca bir hata düzeltme modeli kurar ve reel efektif döviz kuru değişiminin dış ticaret bilançosu üzerindeki kısa vadeli etkilerinin de önemli olmadığını bildirir.

Yazıcı (2008: 51), 1986: (I) ila 1998: (III) arasındaki üç aylık verilere dayanarak tarım, imalat ve madencilik gibi üç Türk sektörünün ticaret dengesindeki kur değişimlerine verilen cevabı araştırmakta ve karşılaştırmaktadır. Elde edilen bulgular, kısa vadede kur değişimine benzer bir tepki kalıbı ortaya çıkarmaktadır; ancak, uzun vadede veya genel ticaret dengesinin tepkisi sektörler arasında farklılık göstermektedir. Hem imalat hem de madencilik ticaret dengesi uzun vadede iyileşirken, ulusal para biriminin değer kaybetmesinin bir sonucu olarak tarımsal ticaret dengesi kötüleşmektedir.

Oğuş Binatlı ve Sohrabji (2009: 6-7), 1999: (I) - 2008: (III) arasındaki üç aylık verileri kullanarak, Türk ithalat ve ihracatının döviz esnekliğini eşbütünleşme yoluyla analiz etmektedir. Döviz kuru esnekliğinin hem ihracat hem de ithalat için negatif olduğunu, Türk lirasındaki değer kaybının ihracat-ithalat üzerinde olumsuz etki yaratacağını tespit ederler.

Sarı (2010: 42) yaptığı çalışmada Markov Switching ARCH ekonometri tekniği kullanılarak döviz kurunun oynaklığını belirlemiş ve ithalat üzerindeki etkisini ölçmüştür. Yapılan regresyon analizi sonucuna göre, ithalatı belirleyen bir değişken olarak döviz kuru oynaklığı arttıkça ithalat azalmaktadır. Yurtiçinde döviz piyasası ne kadar hareketli olursa, ithalat da o derece azalmaktadır.

Yapraklı (2010: 156-157) çalışmasında, Türkiye için esnek döviz kuru rejiminin uygulandığı 2001:3–2009:6 dönemine ait aylık verileri kullanmış ve reel bütçe açığı, reel para arzı ve reel efektif döviz kuru endeksinin reel dış ticaret açığı üzerindeki etkilerini sınır testi yaklaşımı kullanarak ekonometrik açıdan araştırmıştır. Sonuçlara göre, uzun dönemde dış ticaret açığının; bütçe açığından pozitif ve istatistiki olarak anlamlı, para arzından negatif ve istatistiki olarak anlamlı, reel efektif kur endeksinden ise pozitif ve istatistiki açıdan anlamsız olarak etkilendiği bulunmuştur. Kısa dönemde para arzı dış açığı pozitif ve istatistikî olarak anlamlı etkilerken, bütçe açığı ve reel efektif kur endeksine ait kısa dönem analiz sonuçları ise uzun dönem analiz sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir.

İrhan vd. (2011: 57-58), 1990:Q(I) - 2007:Q(III) dönemine ilişkin üç aylık veriler için aynı sınır test metodolojisini uygulamaktadır ve Türkiye ticaret dengesinin belirleyicilerini analiz etmeye çalışmaktadır. Analiz sonuçları, reel kurdaki değer düşüklüğünün ticaret dengesini güçlü ve önemli bir şekilde iyileştirdiğini ve yurtiçi reel gelirin ticaret dengesini olumsuz yönde etkilediğini göstermektedir.

Karaçor ve Gerçeker (2012: 308) Türkiye’de reel döviz kuru ile dış ticaret arasındaki ilişkiyi araştırdıkları çalışmada, 2003:1 – 2010:12 dönemini kapsayan aylık verilerle Durağanlık Testi, VAR Modeli, Eşbütünleşme Analizi, Hata Düzeltme Modeli yöntemlerini kullanmıştır. Bulgulara göre, reel döviz kurundan dış ticaret hacmine kısa-uzun dönemde bir nedensellik ilişkisi bulunurken, dış ticaret hacminden reel döviz kuruna yalnızca kısa dönemde bir nedensellik bulunduğu tespit edilmiştir.

Kızıldere vd. (2014: 51), döviz kurunun dış ticaret üzerindeki etkileri incelemek ve Türkiye dış ticaretini etkileyen faktörleri araştırmak için yaptığı çalışmada, 1980-2010 yıllarını kapsayan zaman serilerini kullanmıştır. Reel döviz kuru istatistiki bakımdan anlamlı ve teorik olarak beklenen yönde katsayılar vermemiştir. Neticede, Türkiye dış ticareti üzerinde döviz kurlarının önemli bir etkiye sahip olmadığı ve Türk dış ticaret yapısının giderek ihraç etmek amacıyla ithal eden (re-exporter) yapıya büründüğü gözlenmiştir.

Sevim ve Doğan (2016: 295-296) döviz kuru oynaklığının ihracat üzerindeki etkisi incelemek için yaptıkları çalışmada, Türkiye’nin en çok ihracat yaptığı beş ülke olan Almanya, Fransa, İtalya, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri örneği ile Ocak 2002 – Kasım 2014 dönemi verilerini kullanmışlardır. Elde edilen sonuçlara göre, döviz kuru oynaklığının ihracat üzerinde etkisi anlamlı çıkmamıştır.

Uslu (2018: 492-493) yaptığı çalışmada, Haziran 2005 – Aralık 2017 dönemine ait aylık verileri kullanarak döviz kuru, enflasyon ve faiz oranlarının Türkiye’nin dış ticareti üzerindeki etkisini incelemeye çalışmıştır. Çalışmanın bulgularına göre, faiz oranlarının yüksek olduğu dönemlerde ülkeye sıcak para girişi olmakta, döviz arzı artmakta ve döviz kurlarında düşüşler yaşanmaktadır. Bu durum da dış ticaretin düşmesine neden olmaktadır. Ayrıca, reel döviz kuru-ihracat değişkenleri arasında çift yönlü, döviz kurundan ithalata doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Eren (2019) çalışmasında, 2004M1-2018M11 aylık verilerini kullanarak reel döviz kurunun Türkiye’nin Çin, Rusya ve Almanya ile ikili ticaretine etkilerini araştırmıştır. Bound test metodu ile analiz edilen seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinde modeldeki serilerin eşbütünleşik olduğu görülmüştür. Uzun dönem analizde, reel döviz kurundaki artışlar Türkiye’nin Çin ve Almanya ile olan ticaretini pozitif, Rusya ile olan ticaretini negatif etkilemektedir. Kısa dönem analizde, reel döviz kurunun Türkiye’nin Rusya ile ticareti üzerindeki etkisi istatistiki olarak anlamsız bulunurken, Çin ve Almanya ile ticaretini pozitif etkilemektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN DIŞ TİCARET POLİTİKALARI

2.1. Dış Ticaret Politikası Kavramı

“Dış ticaret” aynı anlamı verecek değişik kelimelerle ifade edilebilmektedir. Basitçe farklı ülkelerin birbirleri ile maddi bir külfet karşılığında yaptıkları her türlü ürün ve hizmet hareketliliğine dış ticaret denmektedir. Bir ülkede bulunan tüzel veya özel kişi ya da kurumların diğer ülkeler ile gerçekleştirdikleri mal ve hizmet alım satımlarına dış ticaret adı verilmektedir (Şimşek, 2010: 3).

Tarih içerisinde sanayileşme sürecinde kaçınılmaz olarak uluslararası ekonomik ilişkilerde artış meydana gelmiş, 20. yüzyılın sonlarında kendine yer bulan küreselleşme kavramı ile de küresel bir köy haline gelen dünyada dış ticaretin önemi daha da artmıştır (Erk, 2015: 17). Saygılıoğlu ve Gerçek (2007: 22), uluslararası iktisadi ilişkilerin günümüzdeki en belirleyici unsurunun dış ticaret olduğunu söylemektedirler.

Bir ülkeden başka bir ülkeye ihraç veya ithal edilen ürünlerin giriş-çıkışlarının düzenlenmesine dair kurallar dış ticaret işlemlerini oluştururlar. Bu işlemlerle ilgili her türlü kural veya pratikten meydana getirilmiş yapı ise dış ticaret sistemidir (Aktaş ve Adıgüzel, 2017: 2). Ticaret politikası, ticaretle alakalı kurallar ve düzenlemeler topluluğudur. Ticaret politikasının amacı, potansiyel ticaret ortakları tarafından anlaşılabilir net standartlar ve hedefler belirleyerek bir ulusun uluslararası ticaretinin daha sorunsuz çalışmasına yardımcı olmaktır. (www.conveylive.com/a/Trade_Policy_Instruments)

Ertekin ve Kutlu (2000: 224)’ya göre bir ülkenin sürdürülebilir kalkınması için ve hatta diğer dünya devletleriyle entegrasyonu için günümüzde en çok önem atfedilen etkenlerden biri dış ticarettir. Bu öneminden dolayı devletler kendi menfaatlerini korumak maksadıyla dış ticareti kısıtlayıcı ya da teşvik edici önlemler almaktadırlar.

Seyidoğlu (2007: 137) ise sadece iktisadi sebeplerle değil, toplumsal amaçlar ya da politik gayelerden dolayı devletlerin dış ticaret işlemlerine ve uygulamalarına müdahale ettiğini söylemektedir. Ona göre, bir ülkenin yerli üreticileri ithal ürünlerle rekabette başarısız kalabilirler ve başarısız olan bu üreticilerin devlete uyguladığı çeşitli baskılar neticesinde de devlet farklı koruyucu önlemleri devreye sokar.

Dış ticaret politikasının özünde kaynak tahsisi yatmaktadır. Şöyle ki, belirli bir malı üreten kişi ya da kuruluşları ekonomik olarak koruyabilmek için devlet, gümrük vergisi,

sübvansiyon, teşvik gibi uygulamaları devreye sokarak mevcut kaynakların o malın üretimine tahsis edilmesini sağlar (Ekerer Atacan, 2013: 42).

2.2. Dış Ticaret Politikasının Amaçları

Devletler ya da hükümetler kendi menfaatlerini korumak maksadıyla dış ticareti kısıtlayıcı ya da teşvik edici önlemler almaktadırlar (Ertekin ve Kutlu, 2000: 224). Yüksel ve Sarıdoğan'a (2011: 204) göre, gerekli şartlar sağlandığı takdirde ülkeler refah seviyelerini artırmada dış ticaretten önemli oranda istifade edebilirler.

Seyidoğlu (2007: 139-142) ve Gürsoy (2010: 19-21), hükümetlerin neden dış ticaret ilişkilerine müdahale ettiklerini açıklamaya çalışmışlardır. Dış ticaret politikasının amaçlarını da taşıyan bu sebeplerin bir kısmını şöyle sıralamışlardır: İktisadi kalkınma; Yurtiçinde ekonomik istikrarın temini; Dış rekabete karşı yerli üreticiyi koruma; Kendi kendine yeterlilik; Dış ödemedeki dengesizlikleribertaraf etmek; Ekonomide ortaya çıkan çeşitli düzensizliklerin ortadan kaldırılması; Serbest ekonomi ortamının sağlanması; Devlet hazinesinin zenginleştirilmesi; Ülkenin dış politikasına ait hedefler; Çeşitli politik veya toplumsal faktörler.

Dış ticaret sistemi; emek ve uzmanlık dağılımı, kaynakların optimum tahsisi ve kullanımı, fiyat eşitliği, birden fazla seçeneğin varlığı, kaliteli ve standart malların temini, insanların yaşam standartlarını yükseltme, istihdam olanakları yaratma, ekonomik kalkınmayı kolaylaştırma, ödeme konumu dengesinin korunması, itibar sağlama, dünya barışına katkıda bulunma gibi amaçlara hizmet eder. (kalyan-city.blogspot.com.tr/2011/03/what-is-foreign-trade-types-and.html)

2.3. Dış Ticaret Politikasının Araçları

Seyidoğlu (2007: 141-142)'na göre, çok uzun zamandan beri devletler dış ticarete müdahale etmek için geleneksel olarak gümrük tarifelerine başvurmuşlardır. Günümüzde bu tarifeler geçerliliğini korumakla birlikte, artık birçok ve çeşitli yeni uygulamalar da dış ticarete müdahale için kullanılmaktadırlar.

Dış ticaret politikasında kullanılan belli başlı temel araçlar şunlardır:

1) Gümrük tarifeleri: Yerli üreticileri yabancı rekabetten korumak için ithal edilen ürünlere konan vergiler. Böylece ithal edilen ürünlerin maliyeti yükselir. Amacı ithalatı azaltmaktır.

2) Sübvansiyonlar: İhracatı teşvik etmek için yerli üreticilere yapılan devlet ödemeleri. Sübvansiyonlar, nakit hibeler, düşük faizli krediler veya vergi indirimleri gibi birçok şekilde olabilir.

3) İthalat Kontenjanları: Bir ülkeye ithal edilebilecek bazı malların, hizmetlerin veya faaliyetlerin miktarına ilişkin doğrudan kısıtlama. İthalat kontenjanları, piyasada daha az ve çoğunlukla daha pahalı seçenekler olacağı için yerli tüketicilerin dezavantajıdır.

4) Gönüllü İhracat Kısıtlamaları: Belli bir süre boyunca bir ülkeden ihraç edilebilecek malların miktarına hükümet tarafından getirilen sınırlama.

5) Yerel İçerik Gereksinimleri: Bir malın belirli bir bölümünün yurtiçinde üretilmesi gerekliliği.

6) İdari Politikalar: İthalatı zorlaştırmak için tasarlanmış bürokratik kurallar.

7) Anti-damping politikaları: Dış piyasalarda üretim maliyetlerinin veya piyasa değerinin altında mal satmak olarak tanımlanan dämpinge karşı geliştirilen politikalar. (www.conveylive.com/a/Trade_Policy_Instruments)

2.4.Türkiye’de Dış Ticaret Politikası

2.4.1.Cumhuriyet Öncesi Dönem

Osmanlı Devleti zamanında dış ticaret politikasında ana gaye ithalatı özendirip ihracatı sınırlandırarak memlekette ürün fazlalığı oluşmasını sağlamak, bu sayede de devletin elde edeceği karı artırmaktı. Dolayısıyla bu yaklaşımın doğal bir uzantısı olarak ihracata yüksek vergiler konmakta, hatta belirli ürünlerin ihraç edilmesi tamamen yasaklanabilmekteydi (Savrul vd., 2013: 57).

Taşkın (2003: 133) da Osmanlı’nın dış ticaret politikasındaki asıl gayesinin temel ihtiyaç maddelerinde meydana gelebilecek bir tedarik sıkıntısını bertaraf etmek, aynı zamanda da daha çok vergi elde edebilmek olduğunu söyler. Kepenek ve Yentürk (2005: 21), hem devletin gelirlerini arttırmak, hem de yerli üretime ve üreticiye ithal ürünlerle rekabetinde yardımcı olmak için 19. yüzyılın sonlarından başlayarak Osmanlı’da ithalata vergi konulduğunu hatırlatmaktadırlar.

Avrupalı devletlerle yapılan ekonomik anlaşmalar, onlara Osmanlı gümrükleri üzerinde pek çok imtiyaz vermiş ve Osmanlı'yla adeta hiçbir engele ya da kısıta takılmaksızın ticaret yapabilmelerine olanak vermiştir. Dolayısıyla son dönemlerinde Osmanlı kendi dış ticaret politikasını uygularken önemli oranda kısıtlamalara maruz kalmıştır (Güven, 1998, s.26-27). Zaten uzun yıllar boyunca uygulanan, bitmek bir yana daha da artan kapitülasyonlar Osmanlı ekonomisinin büyük oranda dışa bağımlı olmasına hizmet etmiştir.

Cumhuriyetten kısa bir süre öncesine kadar Osmanlı'nın dış ticaret gelirleri neredeyse sadece tarımdan elde edilmektedir. Örneğin 1920'lerde bu oran % 83 olmuştur. Diğer yandan sanayi üretimi yurt içi talebin dahi pek az kısmını karşılayabilmektedir (Taşkın, 2003: 135). Alkin (1983: 2)'in görüşüne göre ekonomik problemlerini çözmekten aciz kalan Osmanlı Devleti kaçınılmaz bir şekilde kendini yüksek meblağlı dış ticaret açıklarının içinde bulmuş, ve bunlar da Osmanlı'nın çöküşünde çok etkili olmuşlardır.

2.4.2.Cumhuriyet Sonrası Dönem

2.4.2.1. Planlı Kalkınmaya Kadar Olan Dönem (1923-1961)

1923- 1933 Dönemi

Siyasi olarak bağımsızlığın ön şartının ekonomik olarak bağımsız olmak olduğu Atatürk tarafından sık sık dile getirilen bir meseledir (Ertuna, 2007: 49). Bundan dolayı 1923 yılında İzmir İktisat Kongresi yapılmış ve milli üretimin korunarak geliştirilmesi ve dış bağımlılığı azaltarak ekonomik bağımsızlığın elde edilmesi için çeşitli kararlar alınmıştır. Bu kongre Cumhuriyetin ilanından önce toplanmıştır (Seyidoğlu, 2003: 610). Bu kongrede benimsenen ekonomi politikaları, dışa açık ve özel girişimi önemli gören, milliyetçi ve liberal politikalardır (Uludağ ve Arıcan, 2003: 5).

Yeni kurulan ülkenin tarım makineleri ile tarım araç gereçlerine olan ihtiyacını giderebilmek için 1929'da yürürlüğe giren gümrük tarifesi ile bunların tamamı gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. (Tezel, 1994: 162). Ancak aynı sene Amerika'da başlayıp oradan etkilerini bütün dünyada hissettiren Büyük Buhran, yeni cumhuriyeti dış ticaret politikalarında değişiklikler yapmaya zorlamıştır. Bunda Osmanlı'dan miras kalan borçların yine bu sene ödenmeye başlaması da etkili olmuştur (Aydoğan, 2002: 11).

Bu kriz zamanında devletin kendi kendine yetebilmesi hedeflenmiş, bu gayeyle devletin oldukça müdahil bir durumda olduğu bir dış ticaret politikası uygulanmış, takas ve kliring ile ilgili çeşitli uygulamalar başlamış, ve döviz işlemlerine katı bir denetim

getirilmiştir (Başol, 2001: 278). O dönemde ekonomide devletçilik ilkesini sahiplenen Türkiye’de, ithalatı daha çok kontrol altında tutmaya yönelik önlemler alınmış, gümrük vergileri ciddi oranda arttırılmış, döviz işlemleri üzerinde sert bir kontrol uygulanmaya başlanmış, sanayileşme hedefi öncelikli hale getirilmiş, ve sanayileşmeyi gerçekleştirebilmek için planlı uygulamalar yapılmıştır (Türker, 2007: 160).

1931’de çıkan kanunla ise ithalata sınırlandırma konulmuş ve ihracatın denetlenmesi kararlaştırılmıştır. Ekonomi politikasında korumacılığın ilk adımları olarak değerlendirilen bu sürecin devamında ise 1933’te I. Beş Yıllık Sanayi Kalkınma Planı hazırlanmış ve böylece devlet fiilen ekonomik hayata girmiştir (Savrul vd., 2013: 63).

1933- 1950 Dönemi

Bu dönemde uygulanan dış ticaret politikasının asıl hedefi dış ticaret açığını bertaraf etmektir. Nitekim bu tutum başarılı olmuş, 1938 senesi hariç her yıl dış ticaret fazlası verilmiştir (Kepenek ve Yentürk, 2008: 79). Dış ticaret gerçekleştirilen ülkelerle 1933’den başlayarak ikili ticaret anlaşmaları yapılmaya başlanmış, ve bu anlaşmalarda karşılıklı gümrük tarifelerinin indirilmesi de yer almıştır (Savrul vd., 2013: 64).

1940-1946 yılları savaşekonomisi yılları olarak isimlendirilmektedir. Bir milyondan fazla kişinin askere alınmasıyla hem üretim hem tüketimde ciddi bir küçülme gerçekleşmiştir (Uludağ ve Arıcan, 2003: 14). Bu küçülmenin neticesinde, ihracatı artırabilmek gayesiyle 1946’da yüksek oranlı bir devalüasyon yapılmıştır (Sezgin, 2009: 177).

Türkiye 1947’de IMF’e üye olarak dış dünyayla ekonomik ilişkilerini iyileştirmeki için oldukça büyük bir adım atmıştır. Sonrasında uygulanan bir çok iktisadi tedbirler ve politikalarla Türkiyedış dünyada cereyan eden ekonomik gelişmelere çok daha açık hale gelmiştir (Altuğ, 2006: 4). 1950’lerden başlayarak yurda giriş yapan yabancı sermaye ve dış yardımlar halkta yeni bir tüketim istemi oluşturmuştur. Bunun üzerine, ekonomik gelişme politikasının da ithal girdilere bağlı olması nedeniyle ithalat mallarına gösterilen talepte önemli oranda bir artış gerçekleşmiştir (Kepenek ve Yentürk, 2005: 119-120).

1950- 1960 Dönemi

Şahinöz (2001: 307) bu dönemdeki dış ekonomik ilişkilerde liberal bir bakış açısının mevcut olduğunu vurgular. Önceden baskın bir şekilde kendini hissettiren devletçilik politikasından farklı olarak, bu dönemde sanayileşmeyi özel kesim marifetiyle yapmaya ve dış ekonomik ilişkilerde devlet müdahalelerini asgariye indirmeye yönelik ekonomi politikaları benimsenmiştir (Tokgöz, 1997: 115).

Ancak Şahin (2009: 120)'in de vurguladığı gibi, 1950'de %60 oranında libere edildiği için ithalat çok fazla artmış, neticesinde de hükümetin döviz rezervleri kısa sürede tükenmiştir. Hal böyle olunca 1953'te bu olumsuz gelişmeyi durdurabilmek için ithalatın liberasyonundan vazgeçilmiştir. Dış ticaret açığını azaltabilmek adına 1953-1958 arasında ithalat sürekli sınırlandırılmaya çalışılmıştır (Savrul vd., 2013: 67). 1954-1961 yıllarında hükümet yeniden müdahaleci önlemleri yürürlüğe koymuş ancak bu sefer kur ayarlamaları yapmamıştır (Boratav, 1987: 34).

İthalatı ikame stratejisi, ithal edilen sanayi ürünlerine yüksek oranlarda gümrük vergileri uygulayarak onların ülke içinde üretilmesini sağlamak ve bu yolla sanayileşmektir. Uluslararası piyasaya mallarını satmakta zorlanan ihracatçı ülkeler arasında bu strateji hala popüleritesini yitirmemiştir (Ekerer Atacan, 2013: 54). Mızırak (1995: 32)'a göre, bir kasıt olmaksızın, hatta farkında da olmadan 1953-1960 yılları arasında bu stratejiyi uygulayan Türkiye 1960'tan başlayarak ithalatı ikame stratejisini bir program içinde ve de bilinçli olarak kullanmıştır.

İthal ikameci politika neticesinde yerli üretim hem ithal emsal ürünlerden daha pahalıya mal olmuş, hem de kalitesi yine emsal ithal ürünlerin kalitesinin çok altında kalmıştır (Dinler, 2008: 410). 1980'den önce bütün bunların üzerine bir de Türk ekonomisine yeterli güven beslemediğinden dolayı Türkiye'de yatırım yapmaya çekinen yabancı sermaye ve girişimci gerçeği vardır. Halbuki hükümetin elinde yeterli seviyede sermaye olmadığı için yabancı girişimciye ihtiyaç hissedilmektedir (Uludağ ve Arıcan, 2003, s.3-4).

Git-gelleri olmakla birlikte, Cumhuriyetin kuruluşundan 1980 yılına kadar devlet sürekli olarak ve gereğinden fazla bir şekilde ekonomik hayatta hep var olmuştur. Devletin bu dönemde süreklilik arz eden, istikrarlı bir dış ticaret politikası uyguladığını iddia etmek mümkün değildir (Sezgin, 2009: 188).

2.4.2.2. Planlı Kalkınmaya Geçiş ve Dış Açılma Arası Dönem (1963-1980)

1960'lı yıllar Türk ekonomisi için yeni bir dönemin başlangıcıdır (Ekerer Atacan, 2013: 51). Bu dönemde ihracatı arttırmaya ve ithalatı ikame etmeye yönelik politikalar uygulanmıştır (Ekzen, 2009: 56). Para ve maliye politikaları sıkılaştırılmış, yatırımı ve ihracatı özendirmeye yönelik yasalar yapılmış, hammadde ithalatındaki zorlukları kaldırmak için adımlar atılmıştır (Aydoğan, 2002: 16).

27 Mayıs ihtilalinden sonra ekonomide temel prensip olarak planlı kalkınma benimsenmiş, ve bu ilke 1961 Anayasası'na da eklenmiştir. 1961'den sonra ithalatı ikame

stratejisi bir program içinde ve de bilinçli olarak kullanılmıştır. İthalatın kontrolü ise 1984'e kadar devam etmiştir. Bu dönemde hemithalatı kontrol altında tutabilmek, hem de yerli ürünü ve üreticiyi korumak ve ödemeler dengesini sağlayabilmek için gümrük vergileri, benzer eş etkili vergiler, kotalar, yasaklar, ithal teminatları ve döviz kontrolleri kullanılmışlardır. 1981'de kotalar azaltılmış, 1984 yılında ise tamamen kaldırılmış ve ithalat libere edilmiştir (Karluk, 2009: 515).

1960 yılında kurulan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT)'nin 1962'de uyguladığı yıllık plan olumlu sonuçlar doğurunca artık beş yıllık kalkınma planları masaya konmuştur. 1980'e gelinceye kadar üç tane kalkınma planı hayata geçirilmiştir (1963-1967, 1968-1972 ve 1973-1977) (Alkin, 2000: 86).

Birinci beş yıllık kalkınma planında dış ticaret politikasında korumacı davranılacağı açıkça vurgulanmıştır. Karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunmayan alanlarda üretime geçilmesi gerektiği bu politikanın sebebi olarak sunulmuştur (Başol, 2001: 280).

İkinci beş yıllık kalkınma planında ithalata uygulanan kota ve kısıtlamaların merhale merhale iptal edileceği ve dış ticaretin serbestleştirileceği ifade edilmiştir (Kepenek ve Yentürk, 2000: 149).

Üçüncü beş yıllık kalkınma planında hedeflenen ise dış ticarete uygulanan sınırlamaların aşama aşama yürürlükten kaldırılmasıdır (Sezgin, 2009: 178).

Yukarıda yazılanlardan da anlaşılacağı gibi seksen öncesinde benimsenen dış ticaret politikalarıyla alınan tedbirler uzun vadeli dış ticaret hedeflerine yönelik olmayıp daha ziyade o günki ekonomik sorunları gidermeye dönüktürler (Sezgin, 2009: 188). Yine 1980 öncesi planlı dönemde uygulanan ekonomi politikaları genel olarak değerlendirildiğinde ana husus göze çarpmaktadır: Birincisi, karma ekonomi sisteminin kullanılmasına devam edilmesi, ikincisi ise ithalatı ikame etmeye yönelik kalkınma politikasının yoğun olarak uygulanmaya konulmasıdır (Paine, 1972: 697).

2.4.2.3. Dışa Açılma Dönemi ve Sonrası (1980 ve sonrası)

24 Ocak 1980 tarihinde Türk ekonomi tarihinde dönüm noktası kabul edilen kararlar alınmış, bu kararlarla hedeflenen ise içe dönük ve ithalatı ikame etmeye yönelik kalkınma politikasından vazgeçilerek yerine daha dışa dönük ve daha fazla piyasa ekonomisine dayalı bir politikanın izlenmesi olmuştur (Türker, 2007: 160; İncekara, 2001: 930).

Uludağ ve Arıcan (2003: 47-48) bu kararları şöyle özetlemektedirler: İthalatın serbestleştirilmesi, TL'nin aşırı değerlenmesine son veren "gerçekçi" esnek kur uygulamasına

geçilmesi, ihracatın ve yabancı sermayenin teşviki, ihracata finansman ve sigorta konularında kurumsal destek sağlanması, sübvansiyonların kademeli olarak azaltılarak uygulanan fiyat kontrollerinin kaldırılması, faiz oranlarının serbestleştirilmesi.

Kazgan (1999: 147) uygulanacak olan bu politikadan beklentinin Türkiye'nin ihracatını artırması, dolayısıyla döviz gereksinimini karşılaması ve devamında dış piyasalarda tekrar güven kazanıp kredibilitesini arttırabilmesi olduğunu vurgulamaktadır. Serin (2001: 308)'e göre ise 1980 sonrasında benimsenen temel düşünce liberalve dış dünya ile bütünleşme hedefi taşıyan bir ekonomik yapının kurulması ve sağlamlaştırılmasıdır. Bu liberal ve bütünleşme hedefli politika içerisinde ihracatın yapısını sanayi ürünleri lehine değiştirmek için, serbest dalgalanan kur sistemine geçilmiştir.

Ekonomide güven sağlama adına 1983 yılında, kuralları çiğneyen, alıcılarına karşı olan sorumluluklarını ihmal eden, yanlış beyan veren ihracatçılara maddi ve manevi yaptırımların uygulanmasına karar verilmiştir (Ekerer Atacan, 2013: 70). Alınan ekonomik önlemler bunlarla sınırlı kalmamış, 1984'te ithalatın serbestleştirilmesi için ithalatı düzenleyen listeler temeldenyeniden düzenlenmiş, gümrük vergi oranları da bu doğrultuda tekrardan tespit edilmiştir (Şimşek, 2010: 14). Yine aynı yıl ihracatı arttırabilmek ve ithalatı daha da serbestleştirebilmek için ithalatta uygulanan kontrollerin ve yasakların azaltılmasına veya kaldırılmasına yönelik çalışmalar başlatılmıştır (Ege, 1998: 9). 1989 yılında Türk Lirası konvertibl hale getirilmiş, böylece Türkiye yaptığı bunca ekonomik düzenleme neticesinde artık uluslararası piyasalara iyice eklemlenmiş hale gelmiştir (Boratav, 2012: 205).

Bu yeni dönemde uygulanan ekonomi politikaları Türkiye'nin ihracatını önemli oranda arttırmayı başarmıştır. Ne var ki bununla paralel olarak ithalatta da artış gerçekleşmiş, ve bunun neticesinde de dış ticaretteki açık giderilememiştir (Boratav, 2006: 161).

İhracata dayalı ekonomi politikasının sürdürüldüğü bu dönemde ihracat çeşitli teşviklerle geliştirilerek dış ticaret açıklarının kapatılması hedeflenmiş ve böylece devalüasyon, makro politikalar ve gümrüksüz antrepo kurulması gibi kolaylıklarla ihracatın özendirilmesi; ithalatın da yerli sanayinin maliyet ve nitelik dezavantajlarına rağmen giderek yasaklar ve miktar kısıtlamalarından arındırılıp tam serbestliğin sağlanması amaçlanmıştır (Biçer, 2009: 57). Türkiye'nin 1 Ocak 1996'da Gümrük Birliği'ne üye olması, 24 Ocak 1980 kararlarıyla başlayan ticari serbestleşme sürecinin önemli bir aşamasını oluşturmaktadır ve bu üyelikle Türkiye dış ticaretini küresel boyuta taşımıştır (Tonus, 2007: 193).

2.5. Türkiye’de Dış Ticaretin Gelişimi

1980 sonrasında takip edilen ihracata yönelik sanayileşme politikası, hedeflendiği gibi ihracatı artırmıştır (Sezgin, 2009: 181). Bu dönemde dışa dönük bir ticaret politikası uygulayan Türkiye’de ithalat ikamesi politikası bırakılmış ve gümrük tarifeleri kademeli olarak düşürülerek ihracat pazarlarına açılmıştır. (www.icricinternational.org/project/downloadFile/341/customs(1). pdf)

Tarım ürünlerinin ihracat gelirlerindeki payı, 1980’den sonra uygulanan teşvik politikaları ve döviz kurlarındaki ayarlamalar neticesinde gerilemiştir. Diğer yandan sanayi ürünleri ihracatını teşvik edici politikalar, döviz kurlarındaki ayarlamalar ve iç talebi kısarak sanayi üretimini dış piyasalara yönlendirmeye yönelik önlemlerin tesiriyle sanayi ürünlerinin toplam ihracat içindeki payı yükselmiştir. (Hepaktan, 2006: 118).

1994 yılında TL’nin devalüe edilmesiyle ithalat önemli oranda azalmış, ihracat ise artmıştır. Ancak bu durum Türk dış ticaretinde uzun soluklu bir etki doğuramamış, krizden hemen sonra 1995’te ithalat eski trendine geri dönmüştür (Şimşek, 2010: 17). Türkiye 1 Ocak 1996’da Gümrük Birliği’ne üye olmakla birlikte, Gümrük Birliği’nin getirileri ya da götürüleri senelerdir tartışılmaktadır. Üyelikten sonra Türkiye’nin ithalatında artış görülmüştür, ve Ertürk’e (2010: 260) göre, Gümrük Birliği’nin ihracatımıza olumlu bir katkısından bahsetmek zordur.

Türkiye en çok ihracatını OECD ülkelerine ve sonrasında Avrupa Birliği ülkelerine yapmaktadır. 2000 yılından sonra ise İslam Konferansı Teşkilatı üyesi ülkelere olan ihracatı büyük bir ivme kazanmıştır (Ekerer Atacan, 2013: 86). Son dönemde AB ülkelerinin Türkiye’nin dış ticaretindeki payları azalmış olsa da, bunun nedeni AB ile ekonomik ilişkilerin kötüye gitmesinden ziyade, çevremizde yer alan ve AB veya OECD üyesi olmayan ülkelerin, Türk dış ticaretinden aldıkları payın artmasıdır (Erk, 2015: xxiv).

Otomasyon ve elektronik sistemlerin kullanılması da işlemleri kolaylaştırıcı fonksiyonundan ötürü dış ticaretin hızlanmasına hatta artmasına katkı sağlamışlardır. Gümrük otomasyon sistemi, Türkiye’de e-devlet ve e-ticaret faaliyetlerinin temel bir noktasıdır. Dış ticaret hacminin % 99.5’i artık otomatik gümrük makamları tarafından işlenmektedir. (www.icricinternational.org/project/downloadFile/341/customs(1).pdf).

2.6. Dış Ticarete Konu Olan Sektörler ve Mallar

Gayri Safi Yurt İçi Hasıla'yı oluşturan üretim kesimleri, A.G.B. Fisher ve C. Clark'ın ortaya attıkları üç sektör kuramınca üç ana başlıkta toplanmaktadır (Atik, 2000: 36). Bunlar;

- Ziraat, orman ürünleri, ve avcılığı konu alan tarım sektörü
- Sermaye ve teknolojiyi insan gücüyle birleştirerek üretim yapan sanayi sektörü
- Somut mal üretmeyen, ancak sağlık, eğitim, turizm vb. alanlarda faaliyet göstererek gelir elde eden hizmet sektörüdür.

Gelişmekte olan ülkeler iktisadi gelişimlerini sağlayabilmek için sanayi sektörünün GSYH içindeki göreceli payını artırmak durumundadırlar. Diğer taraftan gelişmiş ülkelerde sanayi sektörünün ekonomideki baskın pozisyonu sona ermekte, karşısında hizmetlerin sürükleyici rolü artmaktadır (Öztürk, 2005: 14; Öztürk, 2009: 21). Başçı Nuriev (2008: 43)'in de hatırlattığı gibi, toplum geliştikçe tarımın üretim içindeki payı sanayinin üretim içindeki payına, sanayinin üretim içindeki payı da hizmetlerin üretim içindeki payına oranla azalmaktadır.

2.6.1. Dış Ticarete Konu Olan Sektörler

Gelişmiş ülkelerde ekonomide en düşük payın tarım sektöründe olduğu, sanayi sektörünün ikinci sırada yer aldığı ve hizmet sektörünün ise en büyük payı aldığı bilinen bir durumdur. Dolayısıyla bir ülkenin ekonomisinde hangi sektörün daha baskın olduğuna bakarak söz konusu ülkenin gelişmişlik düzeyi hakkında akıl yürütülebilmektedir (Ekerer Atacan, 2013: 100).

Tarım Sektörü

Az gelişmiş ülkelerde yeni üretime geçen sanayi sektörü, öncelikle tarım sektöründen gelen hammaddeleri işlemektedir. Örneğin domates alınarak salça üretilmekte, çeşitli tahıllar temin edilerek un yapılmakta, pamuk ile de kumaş imal edilmektedir. Yine bu ülkelerde tarım sektörü, hammaddesini sağladığı sanayi sektörünün imal ettiği ürünlerin en birinci tüketicisidir. Bunun sebebi, kalkınma çabalarının başlarında ülkede imal edilen tarıma yönelik sanayi ürünlerini ihraç etme imkanlarının çok kısıtlı olmasıdır (Boz, 2004: 141).

Tarım ürünlerinin Türkiye'nin ihracatında 1980'e değin payı azımsanmayacak önemdedir (Savrul vd., 2013: 72). 1980'den sonra ihracatın yapısında gerçekleşen bir takım değişiklikler ve düzenlemeler neticesinde ihracatta ağırlık tarım sektöründen sanayi sektörüne evrilmiştir (Sezgin, 2009: 182). Bu yıllarda takip edilen sanayi ürünleri ihracatını teşvik politikaları, döviz kurlarındaki ayarlamalar ve sanayi üretiminin uluslararası pazarlara yönlendirilmesi ile tarım sektörünün ihracattaki payı giderek azalmış, daha 1995'te % 10'un altına düşmüştür (www.dtm.gov.tr).

Sanayi Sektörü

Karluk (1997: 192)'a göre sanayi sektörü, emek ve sermaye kullanmak suretiyle hammadde ve yarı mamul maddeleri alıp yarayışlı mamüller haline getiren sınai faaliyetlerden ibarettir. Dura (1991: 114) ise sanayinin gelişmesi ile sektörler arasında bağlantılar kurulduğunun, ekonomik yapıya çeşitlilik geldiğinin, iş bölümünün zenginleşip verimliliştiğinin altını çizerek sanayinin diğer sektörlerin kalkınmasını tamamlayıcı bir rolü olduğundan bahseder.

Sanayi sektörü yüksek verimli bir sektör olduğu için, düşük verime sahip tarım sektöründen elde ettiği kaynaklarla kalkınmayı hızlandırmaktadır. Dolayısıyla, sanayileşmedeki artışbüyümede de bir artış olarak görülmektedir (Kaplan, 2004: 14). Hepaktan (2006: 118)'ın verdiği bilgilere göre Türkiye'de sanayi ürünlerinin toplam ihracat içindeki payı 1980'de %36 iken 2000'de % 90'ın da üstüne çıkmıştır. Sanayi ürünlerinin ihracatını özendiren teşvikler ve politikalar, döviz kurlarında yapılan ayarlamalar (devalüasyon) ve sanayi üretiminin yönünü uluslararası pazarlara döndürmeye matuf tedbirlerin bu artışta büyük rolleri vardır.

Hizmetler Sektörü

Başcı Nuriev (2008: 85)'in tanımına göre hizmet sektörü, doğrudan üretim faaliyeti olarak adlandırılmayan fakat üretim faaliyetlerinin kurulmasında ve devam ettirilmesinde açıktan ya da perde arkasından kısa veya uzun vadede katkı sağlayan işlerden ibarettir. 1950'lerden itibaren gelişmiş ülkelerde ağırlığını gösteren hizmet sektörü, sadece üretim ve tüketimde değil, istihdamda da sanayi sektörüne kıyasla daha büyük pay elde etmiştir. Sağlık, eğitim, kamu hizmetleri gibi "sanayi sonrası hizmetler", sanayinin geri planda kaldığı ve tarım sektörünün ağır bastığı toplumlardaki fertlerin "kişisel hizmetler"inin yerine geçmiştir (Dura ve Atik, 2002: 40).

Hizmet sektörün içinde sayılan eğitim, sağlık, iletişim, kamu yönetimi, ulaştırma, bankacılık, ticaret, serbest meslekler gibi alt sektörler, sosyal ve iktisadi hayatın fonksiyonel olmasını sağlayan ana unsurlardır ve bu sektörlerde ekonominin sosyal yönü kendini göstermektedir. Bir ülkedeki hizmetlerin nitelik ve niceliğine bakarak o ülkenin gelişmişliği hakkında hüküm vermek te gayet mümkündür (Kepenek ve Yentürk, 2008: 450). Gürak (2006: 329), insanlara sosyal olarak “dokunan” bir yanı olan hizmet sektörünün diğer bir artısının, sanayi sektörünün aksine daha emek-yoğun bir tabiatının olması ve dolayısıyla istihdamının teknolojik gelişmelerden fazla etkilenmemesi olduğunu vurgulamaktadır.

2.6.2. Dış Ticarete Konu Olan Mallar

Türkiye'nin tüketim malları ihracatında önemli payı oluşturan kalemler; dayanıksız tüketim malları, yarı dayanıklı tüketim malları, dayanıklı tüketim malları ve binek otomobilleridir. Hammadde ihracatında önemli payı oluşturan kalemler ise sanayi için işlem görmemiş hammaddeler, sanayi için işlem görmüş hammaddeler, yatırım malları ve taşımacılık araçlarının aksam ve parçalarıdır (Şimşek, 2010: 45).

Kasım 2016 itibarıyla, aşağıda yer alan Türkiye'nin ilk on ihraç ürünü grubu, ülkenin küresel çaptaki gönderilerinin toplam değerinin yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Bunların arasında üçüncü en büyük ihraç kalemini oluşturan değerli taşlar ve metaller, 2009'dan sonraki yedi yıllık dönemde iki kattan fazla artış göstererek bu kategoride en hızlı büyüyen grup olmuştur. Bu on ürün grubu sırasıyla;

- Araçlar
- Makineler (bilgisayarlar dahil)
- Değerli taşlar ve metaller
- Triko ve aksesuarlar
- Elektrikli makine ve cihazlar
- Demir-çelik
- Giysi ve aksesuarlar (triko hariç)
- Plastik ve plastik ürünler
- Demir veya çelikten mamül ürünler
- Meyve ve kuruyemişlerdir.

Daha geniş perspektiften bakıldığında ise Türkiye'nin ihracatı, küresel ekonomik krizin etkilerinin hissedildiği 2009'dan 2016'ya gelene değin % 40 civarında artmıştır. İhracatta birinci sırayı (ihracatın yarıdan fazlasını çeken) Avrupa ülkeleri, ikinci sırayı (ihracatın yaklaşık üçte birinin gönderildiği) Asya ülkeleri alırken, bunları sırasıyla Afrika ve ardından Kuzey Amerika ülkeleri takip etmektedir (www.worldstopexports.com/turkeys-top-10-exports/).

2.7. Türkiye'nin Dış Ticaret Sorunları

Türkiye'nin hem kendi içinde yaşadığı istikrarsızlıkların doğurduğu krizler, hem de dünyada yaşanan ekonomik krizler Türk dış ticaretini etkilemekte ve zayıflatmaktadır (Saatcioğlu ve Kutlu, 2004: 153). Sadece üretimi değil, ithalat ve ihracatı da kuvvetlendirmenin yolu, Türk dış ticaretinin boğuştuğu problemleri tespit edip onları gidermekten ya da çözmekten geçer (Aktaş ve Adıgüzel, 2017: 16).

Deliçay (2015)'a göre 2000'li yıllardan itibaren hızlı bir artış trendine giren Türk dış ticaretindeki sorunlar ortaya çıkarılmalı ve vakit kaybetmeksizin çözüme kavuşturulmalıdır. Böylece yatırım, üretim ve istihdamda artış sağlanacağı gibi özel sektör yeni uygulamalara daha kolay adapte olacak, devlet denetimlerinin dış ticaret işlemlerindeki etkinliği artacak, ve nihayetinde kamu gelirleri artacaktır.

Eğilmez ve Kumcu (2008: 364)'nın da belirttiği gibi, günümüzde ülkelerin kur politikasını dış ticaret politikalarından ayırmak imkansızdır; bunun nedeni de ülkelerin, ihracatı özendirerek ya da ithalatı sınırlandırarak dış ticaret politikalarına yön verme doğrultusunda döviz kurlarını manipüle etmeleridir. Uluslararası piyasalara eklenmiş olan bir Türkiye, doğal olarak dünyadaki her türlü gelişmeden, örneğin değerli bir yabancı dövizin kurlarıyla oynanmasından etkilenmektedir.

1990'larda Türk dış ticaretinde verilen açık artmış, bunun etkisiyle ülkede döviz sıkıntısı baş göstermiş, ve döviz sıkıntısının aşılamadığı zamanlar kaçınılmaz olarak ekonomik krizleri tetikleyen zamanlar olmuştur (Aslanoğlu, 2003:69). Yine Türkiye'de geçmişte (ya da günümüzde) bankacılık sektöründe görülen hortumlama vakaları, kamunun borçlarını ödeyemez duruma gelmesi, finansal pazarlarda yerel veya global düzeyde yaşanan gerginlikler gibi sebeplerle ülkeden sermaye kaçışları görülmüş, bu durum da hem faiz oranlarının yükselmesine hem de yabancı para birimlerinin değerinin artmasına neden olmuştur (Kazgan, 2012: 223).

Küresel bazda gelir düzeyinde artış yaşandığı zamanlarda dünyada Türk mallarına olan talepte o düzeyde bir artış yaşanmamakta, hatta ülkemizin net ihracat rakamlarında düşüş görülmektedir. Bir kısım ihraç mallarımız istisna olmakla birlikte, bu durum Türkiye'nin ihraç ettiği malların gelir esnekliğinin yüksek olmadığına işaretidir (Saatcioğlu ve Kutlu, 2004: 152).İhracatın artırılması ve bu artışın sürekli hale getirilebilmesi için ihraç pazarları ve sektörleri çeşitlendirilmeli, katma değeri yüksek üretim yapılmalı, alım gücü yüksek pazarlar hedeflenmelidir (Chenery, 1980: 281).

Türkiye ekonomisi ihracat veya üretim için ithalata mecbur konumda olan bir ekonomidir (Ercan, Tanyılmaz ve Karakaş, 2008: 244). Bunun en önemli sebeplerinden biri enerjide ve teknolojiye çok büyük oranda dışa bağımlı olmamız (Ekerer Atacan, 2013: 93), bir diğeri ise ihraç ürünlerimizin ara mal ithalatına olan bağımlılığıdır (Savrul vd., 2013: 73).

Türkiye gelişmekte olan ülke sınıfından çıkabilmek için fabrika üretim bantlarını ve devamında ihracatını teknoloji-yoğun üretime doğru yönlendirmelidir. Bu hedef doğrultusunda halihazırdaki teknoloji ve üretim stratejileri tekrar değerlendirilmeli ve bunlar yeniden düzenlenmelidir (Şimşek, 2010: 41).

Aktaş ve Adıgüzel (2017: 13-15)'in yaptıkları bir çalışmaya göre, dış ticaret firmalarında görev yapan uzmanların çok yaşadıkları sıkıntıları başlıklar altında şöyle sıralamaktadırlar:

- Kalite problemi yaşanan durumlarda ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözümü konusunda yetkili mercilere ulaşılamaması ve yardım alınamaması
- Üreticiler hakkında araştırma yapabilmek için gerekli bilgileri edinebilecek veri tabanı bulunamaması
- Ürünlerin kalitesinin test edilmesi için yeterli sayıda kuruluş bulunmaması
- Referans fiyat farkı
- Antidamping
- İthalat işlemlerinde akreditif mektubu oluşturulurken üreticiye göre hareket etmek zorunda kalınması
- Gümrük Kanunu hükümlerinin ağırlaştırılması
- Bazı kanunları çıkaran ile uygulayan birimlerin farklı olması ve aralarındaki uyumsuzluklar

-Dış ticaret mevzuatının çok hızlı değişmesi ve firmaların bu değişime hızlıca adapte olamaması, aynı zamanda mevzuatın çok karışık ve yoruma dayalı olması

-Özellikle ithalat işlemleri sırasında eşyanın antrepoda, limanda veya gümrüklü sahada uzun süre bekletilmesi, bunun da zaman kaybı ve yine ekstra maliyete neden olması.

Komşu veya çevre ülkelerle ortak sınırları veya aynı bölgeyi paylaşıyor olmamızın dış ticaret hacmimize pozitif bir katkısının olmadığını söylemek mümkündür. Bunun sebebinin anlaşılması için Türkiye'nin Suriye, İran, Ermenistan vb. ile ya da Balkanlar, Ortadoğu ve Kafkas ülkelerinin kendi içlerinde ya da aralarında yaşanan gerginliklere ve ülkemizin bu ülkelerle mevcuttaki sıkıntılarına bakmak yeterli olacaktır. (Erk, 2015: xxiv)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÖRFEZ ÜLKELERİNİN EKONOMİK VE SİYASİ YAPISI

Bu bölümde, Körfez ülkelerinin ekonomik ve siyasi yapısından bahsedilmektedir.

3.1. Körfez Ülkelerinin Stratejik Önemi

Körfez ülkeleri olarak adlandırılan ülkeler Katar, Suudi Arabistan, Bahreyn, Irak, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman'dır. Ülkeler Basra Körfezi olarak adlandırılan bölgede bulunmaktadır. Zengin yer altı kaynaklarının varlığı bölge ülkelerinin son yıllarda dünya siyasetinde etkili olmalarının yolunu açmıştır. Ayrıca bu kaynaklar büyük bir dış ticaret potansiyeli meydana getirmektedir (Arı, 2006: 489). Körfez ülkeleri bir araya gelerek Körfez İşbirliği Konseyi (KİK)'ni oluşturmuştur. Ancak, Irak ve İran konseyde yer almamaktadır.

KİK üyesi ülkelerin ekonomik büyüklükleri bazı ülkelere oranla küçük olmasına karşın, kişi başı milli gelirleri çok yüksektir. Özellikle Katar, kişi başı milli gelir açısından diğer KİK ülkelerine oranla dünya genelinde daha iyi bir yere sahiptir. Birleşik Arap Emirlikleri ve Suudi Arabistan ise hem İslam dünyası üzerinde hem de bölge üzerinde belirleyici bir rol oynamaktadır (Erk, 2015: 32).

Körfez bölgesinde yer altı kaynaklarının varlığı, değerli taşların üretimi (inci vb.), kabile yaşamının hüküm sürmesi ve ticaret yollarının kesişim noktasında bulunması gibi sebepler, sömürge anlayışıyla hareket eden güçlerin dikkatini bu topraklara çekmiştir. Tarihsel süreç içerisinde meydana gelen olaylar sonucunda bölge Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'nin girişimleriyle şekillendirilmiş, sonrasında ise İngiltere bölgede egemen güç konumuna yükselmiştir (Fromkin, 1993: 15). Yirminci yüzyılda petrolün enerji alanında önemli bir güç haline gelmeye başlaması, Körfez Bölgesi'nin İngiltere dış politikası içerisinde önemli bir hale gelmesini sağlamıştır. Küresel düzen içerisinde İngiltere'nin eski gücünden uzak olması, Körfez Bölgesi üzerinde ABD'nin etkili olmasının önünü açmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası başlayan Soğuk Savaş döneminde ABD bölge üzerinde kontrolü ele almaya başlamıştır (Şen, 2004: 37).

ABD'nin bölgeye yönelik ilgisi yalnızca petrol ile ilgili değildir. Uluslararası çıkarlarını korumak ve Sovyetler Birliği'nin gölgede egemen olmasını engellemek, böylece SSCB'yi ortadan kaldırmak gibi temel hedeflerde, ABD'nin körfez ülkelerine olan ilgisinin temel nedenleri olarak ele alınmalıdır (Özev, 2010: 315).

Körfez ülkeleri Filistin konusunun çözüme kavuşturulmasını isterken, ABD'nin bu konuda İsrail'i desteklemesi, her iki grup arasında perde arkasında önemli sorunların yaşanmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Ancak, körfez ülkelerinin ABD'yi SSCB'ye karşı en önemli müttefik olarak görmesi, ABD'nin petrol için çok büyük bir Pazar olması, askeri güç anlamında bölgeye önemli oranda silah desteği sağlaması gibi etkenler, bu tartışmaların gün yüzüne çıkmasını engelleyen unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Özev, 2010: 318-319).

Petrol, uluslararası ilişkilerde çok önemli bir ekonomik güç unsuru olmasına karşın, bu gücü elde tutabilmenin temel koşullarından birisi askeri gücün varlığıdır. Ancak, Körfez Ülkeleri'nde nüfus yoğunluğunun az olması ve teknolojik olarak geride olmanın silahlanmayı olumsuz etkilemesi gibi unsurlar askeri açıdan bölgeyi korumasız bir pozisyonda bırakmıştır. Bu durum, bölgeyi coğrafyada güçlü konumda bulunan ülkelerin hedefi haline getirmiştir. Yine bu durum, Körfez Ülkeleri'nin ABD ile yakınlaşmasını kaçınılmaz hale getirmiştir (Özev, 2010: 323).

1973 yılında yaşanan petrol krizi dünya üzerinde birçok devletin ekonomik anlamda zor durumda kalmasına yol açmıştır. Ayrıca körfez ülkelerinin ekonomik anlamda ulaştığı büyüklük, birçok ülke ve birliğin ekonomisini doğrudan etkileme gücüne erişmelerini sağlamıştır. Böylece Avrupa Birliği ülkeleri, Japonya ve bazı ülkeler, petrol krizinin en önemli aktörü olan Suudi Arabistan başta olmak üzere körfez ülkeleri ile önemli siyasi ilişkiler kurmaya ve bunu sürdürmeye yönelik dış politikalar belirlemeye başlamıştır (Kamil, 1977: 45).

Görüldüğü üzere Körfez ülkelerinin yer aldığı coğrafya itibariyle ticaret yollarına yakın olması, zengin yer altı kaynaklarının varlığı, uluslararası ilişkiler açısından stratejik konumları dünya siyaseti ve küresel ekonomi açısından stratejik bir öneme sahip olmalarını sağlamıştır. Böylece, dünyanın egemen konumda bulunan güçleri, körfez ülkelerine yönelik hassas ve dengeli bir siyaset izlemiş, bölge ülkeleri ile olan ilişkilerini daima sıcak tutmaya yönelik dış politikalar izlemiştir.

3.2. Körfez Ülkelerinin Ekonomik ve Siyasi Yapısı

Bu başlık altında Körfez bölgesinde yer alan ülkelerin ekonomik ve siyasi yapısı, coğrafi konumu gibi temel konular ele alınacaktır.

3.2.1. Suudi Arabistan

3.2.1.1. Genel Bilgiler

Suudi Arabistan Körfez Ülkeleri'nin lokomotifi konumundadır. Resmi adı Suudi Arabistan Krallığı'dır. Başkenti Riyad olan ülke, krallık ile yönetilmektedir. Resmi dili Arapça ve dini İslam'dır. Para birimi Suudi Arabistan Riyali (SAR)'dır. Ülkede deniz ticaretine yön veren limanlar Cidde Limanı, Kral Fahad Endüstri Limanı, Kral Abdulaziz Limanı ve Jubail Ticaret Limanı'dır. Haftalık çalışma süresi 35 saat ile sınırlandırılmıştır. Dini bayramlar (Ramazan ve Kurban Bayramı), Cuma ve Cumartesi günleri ise resmi tatildir. Krallığın toplam nüfusu yaklaşık 32 milyondur (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2016: 2).

3.2.1.2. Coğrafi Konum

2.15 milyon km² yüz ölçümü ile Arap yarımadasının büyük bir bölümünü Suudi Arabistan oluşturmaktadır. Ülkenin Batı'sında Kızıl Deniz, Doğu'sunda ise Basra Körfezi yer almaktadır. Kuveyt, Ürdün, Irak gibi ülkeler ülkenin Kuzey tarafında yer alırken, Güneyinde Yemen ve Umman bulunmaktadır. Coğrafi konumu nedeniyle ülkenin geneli çöllerle kaplıdır (Karaaslan, 2006: 45).

3.2.1.3. Siyasi Yapılanma

Suudi Arabistan Krallığı 1932 yılında kurulmuştur. Krallık 13 bölgeye ayrılmış bir şekilde yönetilmektedir. Ülke anayasası, krallığın 1992 yılında aldığı kararla Kurana ve Hz. Peygamber'in hayatına dayandırılmıştır. Ülke şer-i kurallara göre mutlak monarşi ile yönetilmektedir. Ülke uluslararası adalet sisteminden bağımsız olarak hareket etmektedir. Daha önce kadınlara seçilme hakkı verilmeyen ülkede, kanunlarda yapılan değişiklikler aracılığıyla kadınlara belediye meclisinde seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır. Hükümette Şuura Kurulu bulunmakta ve kurul 150 kişiden oluşmaktadır. Devletin ve hükümetin başında ise Kral bulunmaktadır. 2013 yılının ilk çeyreğinde yapılan düzenleme ile Şuura kurulunda kadınlar için 30 kişilik kontenjan açılmıştır (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2016: 3).

3.2.1.4. Ekonomik Yapı ve Göstergeler

Suudi Arabistan Krallığı ekonomisi ana gücünü petrolden almaktadır. OPEC'in 2018 yıllık raporuna göre, 2018 yılında günlük petrol üretimi 10,311 milyon varildir (https://www.opec.org/opec_web/static_files_project/media/downloads/publications/AR%202018.pdf). Ülkenin en büyük petrol üreticisi Suudi merkezli ARAMCO şirkettir. 2007 yılına kadar ülke ekonomisinin %50'si petrole dayalı konumda bulunurken, bu durumu değiştirmek ve ülke ekonomisinin petrole olan bağımlılığını azaltabilmek için pek çok politika ortaya koyulmuştur. 2015 yılına gelindiğinde petrolün ekonomideki payının %30'un altına düşmesi, geliştirilen politikaların isabetliliğini de ortaya koymaktadır. Ancak, ülke gelirlerinin %80'den fazlası ihracattan elde edilirken, toplam ihracat gelirleri içerisinde petrolün payı %85'dir (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2016: 3).

Suudi Arabistan Krallığı'na ilişkin temel ekonomik göstergeler Tablo 3.1'de verilmiştir.

Tablo 3.1 Suudi Arabistan Krallığı Genel Ekonomik Bilgiler (2013-2015)

Ekonomik Göstergeler	2013	2014	2015
GSYH Cari Fiyatlarla (Milyon \$)	744.336	753.832	653.219
SGP'ne Göre Kişi Başı GSYH (\$)	51.028	52.397	53.624
Toplam Yatırımlar (GSYH % Pay)	26,2	28,5	27,6
Toplam Tasarruf (GSYH % Pay)	44,4	38,3	21,2
Ortalama Tüketici Fiyat Endeksi	3,5	2,7	2,2
İşsizlik Oranı (İşgücüne Oranı)	5,6	5,5	-
Nüfus (Milyon)	29.994	30.770	31.386
Bütçe Gelirleri (GSYH % Pay)	41,4	36,9	24,6
Bütçe Harcamaları (GSYH % Pay)	35,6	40,3	40,9
Borç Stoku (GSYH % Pay)	2,2	1,6	5,8
Cari Denge (Milyon \$)	135.442	73.758	-41.479
Cari Denge (GSYH % Pay)	18,2	9,8	-6,4

Kaynak: T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2016: 3.

Tablo 3.1'de görüldüğü üzere Suudi Arabistan'ın 2013 yılı GSYH'si 744.3 milyon \$ olarak gerçekleşirken, 2014 yılında 753.8 milyon \$ ve 2015 yılında 653.2 milyon \$ olarak gerçekleşmiştir. Kişi başı GSYH ise 2013 yılında 51 bin \$, 2014 yılında 52.3 bin \$ ve 2015 yılında 53.6 bin \$'dır. Ülke genelinde yapılan yatırımların GSYH içerisindeki payı 2013 yılında %26.2, 2014 yılında %28.5 ve 2015 yılında %27.6'dır. Cari dengeye bakıldığında ise 2013 yılında 135.4 milyon \$ fazla verdiği, 2014 yılında 73.7 milyon \$ fazla verdiği, 2015 yılında ise 41.4 milyon \$ açık verdiği görülmektedir.

3.2.1.4.1. Suudi Arabistan Krallığı İhracat Verileri

Ülkenin dış ticaretine ilişkin Dünya Bankası'ndan elde edilen veriler Tablo 3.2'de verilmiştir. Tabloda görüldüğü üzere Suudi Arabistan Krallığı'nın 2013 yılı ihracat geliri 375.3 milyar \$ iken, 2014 yılında 341,9 milyar \$ ve 2015 yılında 201,4 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir. En önemli ihracat kalemleri ise Petrol ve Ham Madde'dir. Başlıca hammadde ihracatının toplam ihracat içerisindeki payı 2013 yılı için %78.8 iken, 2014 yılı için %73.9 ve 2015 yılı için %65.3'tür. Petrol ihracatının toplam içerisindeki payı ise 2013 yılı için %85,7, 2014 yılı için %83,2 ve 2015 yılı için 75,9'dur. Hammadde ihracatının neredeyse tamamı ham petrolden oluşmaktadır. Ülke ihracatında önemli rol oynayan bir diğer kalem ara mallardır. 2013 yılında ara mal ihracatından elde edilen gelir, toplam ihracatın %10.1'ini oluştururken, 2014 yılında %12.4'ünün, 2015 yılında ise %17'sini oluşturmuştur. Plastik ve kauçuk ihracatından elde edilen gelir ise 2013 yılı toplam ihracatının %4.5'ini, 2014 yılında %5.5'ini ve 2015 yılında %7.5'ini oluşturmuştur.

Görüldüğü üzere Suudi Arabistan Krallığı'nın ihracatında en önemli kalemler petrol, hammaddeler, ara mallar ve plastik-kauçuk ürünleridir. Hammadde olarak ihraç edilen ürünlerin tamamına yakının petrol ürünleri olması, plastik ve kauçuk üretiminde hammadde olarak petrolün kullanılması ve yine ara mallar içerisinde petrolün önemli yer tutması, ülkenin ihracattan elde ettiği gelirden monopol gücün petrol olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 3.2 Suudi Arabistan İhracat Verileri (2013-2015)

İhracata Konu Olan Ürünler	2013		2014		2015	
	Bin \$	%	Bin \$	%	Bin \$	%
Ana Mallar	6.058.650	1,6	5.879.953	1,72	6.107.156	3,03
Tüketim Malları	35.146.480	9,3	40.635.961	11,8	29.247.005	14,5
Ara Mallar	38.103.144	10,1	42.689.540	12,4	34.411.009	17
Ham Maddeler	295.999.044	78,8	252.697.585	73,9	131.682.381	65,3
Hayvan	1.372.610	0,37	1.531.130	0,45	1.538.024	0,76
Kimyasallar	185.26.560	4,94	19.666.872	5,75	14.962.470	7,43
Yiyecek Ürünleri	1.557.383	0,41	1.640.283	0,48	1.612.844	0,8
Ayak Giyim	8.365	0	18.235	0,01	16.678	0,01
Petrol	321.928.139	85,7	284.721.342	83,2	152.926.066	75,9
Deri Ürünleri	124.784	0,03	105.788	0,03	79.553	0,04
Mekanik ve Elektronik	3.042.975	0,81	2.648.835	0,77	2.785.593	1,38
Metaller	3.381.316	0,9	4.150.755	1,21	3.940.791	1,96
Mineraller	284.267	0,08	263.410	0,08	315.534	0,16
Muhtelif Ürünler	339.255	0,09	347.731	0,1	355.175	0,18
Plastik ve Kauçuk	17.096.115	4,55	18.933.104	5,54	15.241.159	7,56
Taş ve Cam	1.325.542	0,35	1.323.115	0,39	1.092.815	0,54
Tekstil ve Giyim	536.349	0,14	586.121	0,17	560.657	0,28
Ulaşım	4.076.485	1,0	4.286.108	1,25	4.422.791	2,19
Sebze	588.080	0,1	558.186	0,16	585.927	0,29
Ağaç	1.172.686	0,3	1.166.159	0,34	1.055.675	0,52

Toplam	375.360.918	100	341.947.182	100	201.491.759	100
---------------	--------------------	------------	--------------------	------------	--------------------	------------

Kaynak: <https://wits.worldbank.org/>

Not: Ana mal; bir ticaret girişiminin gerçekleştirilmesi ve yürütülmesi için gerekli olan, bu işte kullanılan para ve paraya çevrilebilecek malların tümü. Ara mal; üretimde gerekli malı elde etmek için kullanılmış yarı işlenmiş mal.

3.2.1.4.2. Suudi Arabistan Krallığı İthalat Verileri

Ülkenin ithalatına ilişkin veriler Tablo 3.3'te verilmiştir. Buna göre ülkenin 2013 yılı ithalat harcaması 163 milyar \$, 2014 yılında 168,3 milyar \$ ve 2015 yılında 163.8 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir. İthalat kalemleri içerisinde ilk sırada tüketim malları bulunmaktadır. 2013 yılında tüketim malları için harcanan miktar toplam ithalat giderlerinin %35.2'sini, 2014 yılında %36'sını ve 2015 yılında %37'sini oluşturmuştur. Ana mallar, Suudi Arabistan ithalatında ikinci sırada yer almaktadır.

Tablo 3.3 Suudi Arabistan İthalat Verileri (2013-2015)

İthalata Konu Olan Ürünler	2013		2014		2015	
	Bin \$	%	Bin \$	%	Bin \$	%
Ana Mallar	53.389.924	32,7	54.376.578	32,3	54.133.428	33
Tüketim Malları	57.491.210	35,2	60.644.337	36	62.028.962	37
Ara Mallar	38.898.488	23,8	40.537.003	24,0	36.257.774	22,1
Ham Maddeler	13.216.702	8,11	12.668.260	7,53	11.387.411	6,95
Hayvan	6.100.580	3,74	6.501.586	3,86	6.370.264	3,89
Kimyasallar	13.240.853	8,12	14.791.072	8,79	14.150.332	8,64
Yiyecek Ürünleri	7.404.089	4,54	7.600.549	4,52	7.666.355	4,68
Ayak Giyim	794.395	0,49	918.435	0,55	979.537	0,6
Petrol	2.194.257	1,35	2.559.553	1,52	1.214.980	0,74
Deri Ürünleri	451.095	0,28	511.970	0,3	545.480	0,33
Mekanik ve Elektronik	43.589.962	26,7	45.146.053	26,8	45.862.198	28
Metaller	20.592.091	12,6	21.040.731	12,5	16.696.700	10,1
Mineraller	1.947.853	1,19	1.868.881	1,11	1.235.955	0,75
Muhtelif Ürünler	7.454.878	4,57	8.325.845	4,95	8.037.623	4,91
Plastik ve Kauçuk	5.679.820	3,48	5.740.256	3,41	5.723.388	3,49
Taş ve Cam	7.294.368	4,47	7.343.841	4,37	8.000.118	4,88
Tekstil ve Giyim	4.839.276	2,97	5.189.795	3,08	5.479.300	3,34
Ulaşım	27.294.177	16,7	26.783.976	15,9	29.229.065	17,8
Sebze	10.456.125	6,41	10.198.658	6,06	8.747.202	5,34
Ağaç	3.679.672	2,26	3.718.430	2,21	3.882.448	2,37
Toplam	163.013.498	100	168.239.638	100	163.820.952	100

Kaynak: <https://wits.worldbank.org/>

Ana mallar için yapılan harcamalar, toplam ithalat giderleri içerisinde 2013 yılı için %32.7'lik pay alırken, 2014 yılında %32.3 ve 2015 yılı içerisinde %33'lük bir pay almıştır. Ülke ithalatında önemli bir paya sahip olan diğer gider kalemi ara mallardır. Ara malların ithalatı için harcanan para 2013 yılı ithalat giderlerinin %23.8'ini oluştururken, 2014 yılında %24'ünü, 2015 yılında ise %22.1'ini oluşturmuştur.

3.2.2. Birleşik Arap Emirlikleri (BAE)

3.2.2.1. Genel Bilgiler

10 milyon nüfusa sahip olan BAE’de, nüfusun %17’si yerel Arap iken %83’ünü yabancılar oluşturmaktadır. Başlıca diller Arapça ve İngilizce iken etnik çeşitlikten dolayı Farsi, Hindu ve Urdu dilleri de birlik içerisinde kullanılmaktadır (Körfez Ticaret Odası, 2016: 2).

3.2.2.2. Coğrafi Konum

BAE 867 km kara sınırına sahiptir. Birlik toprakları genellikle çöllerden oluşmaktadır. Bu yapısı itibarıyla tarıma yapmak mümkün değildir. Birliğin coğrafi yükseltisi Basra Körfezi kıyılarında 0°’ye kadar inerken, en yüksek noktası ise 1527 metre yükseklik ile Yibir Dağı’nın zirvesidir (www.cia.gov.tr). Birliği oluşturan emirliklerin sınır komşuları ise; Doğu’da Umman Körfezi, Batı’da Suudi Arabistan ve Katar, Güney’de Umman Sultanlığı ve Suudi Arabistan, Kuzey’de ise Basra Körfezi’dir (Erk, 2015: 59).

3.2.2.3. Siyasi Yapılanma

Hız. Ömer döneminde İslam devleti himayesine giren BAE, tarihsel süreç içerisinde pek çok egemen gücün himayesine girmiştir. Önce Osmanlı himayesine giren BAE toprakları, belirli aralıklarla Portekizliler tarafından da işgal girişimine uğramıştır. Osmanlı hakimiyeti sonrasında bölgede İngiltere hüküm süremeye başlamıştır. İngilizler tarafından kurulan Doğu Hindistan Şirketi, BAE topraklarında bulunan emirliklerle İngilizler arasında yapıla anlaşmalarla bu bölgeye yönelik ticari faaliyetlere başlamıştır (Beyri, 2009: 37).

1892 yılında BAE topraklarında bulunan emirlikler, İngilizlerle yaptıkları anlaşmaya göre iç işlerinde bağımsız ancak dış işlerinde İngiltere’ye bağımlı olarak hareket ettiler. İngilizler, 1942 yılında Hindistan’dan çekilmeleri üzerine, Anlaşmalı Emirlikler Konseyi’ni kurmuş ve BAE topraklarını elinde tutmaya devam etmiştir. Emirliklerden Dubai, Şarjah, Fujurah, Umm al-Quwain, Ajman ve Abu-Dabi süreç içerisinde bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından 1971 yılında Birleşik Arap Emirlikleri’ni kurmuştur. Ras al-

Khaimah emirliği ise bu birliğe 1972 yılında katılmıştır (Akgür ve Özsu, 1999: 26). Ülke yedi emirlikten oluşan federasyon aracılığıyla yönetilmektedir.

3.2.2.4. Ekonomik Yapı ve Göstergeler

BAE ekonomisi büyük oranda petrol ve doğal gaz dayanmaktadır. GSYİH'nin yaklaşık %40'ı petrol ve doğal gaz gelirlerinden oluşmaktadır. BAE dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %10'unu bünyesinde barındırırken, petrol rezervlerinin 98 milyar varil civarında olduğu tahmin edilmektedir. Günlük petrol üretimi 2.3 milyon olan BAE'de yeni yapılacak yatırımlarla bu miktarın günlük 3 milyon varilin üzerine çıkartılması hedeflenmektedir (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2014).

2014 yılında 400 milyar \$ olarak gerçekleşen GSYİH, 2015 yılında petrol fiyatlarında yaşanan düşüşle 370 milyar \$ seviyesine gerilemiştir. 2014 yılı verileri incelendiğinde BAE'nin GSYİH'si içerisinde sanayi sektörü %55, hizmet satışları %44 ve tarım %0.6'lık yer tutmaktadır. Petrol fiyatlarının gerilemesi üzerine hizmet satışlarının GSYİH içerisindeki oranı %52 seviyesine ulaşmıştır. Birlik içi harcama 2014 yılında 164 milyar \$ iken, 2015 yılında 5 milyar \$'lık gerileme ile 159 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir (Körfez Ticaret Odası, 2016).

3.2.2.4.1. BAE İhracat Verileri

Dünya bankasından elde edilen veriler ışığında, BAE'ye ait 2014-2016 yılları arasındaki ihracat verileri Tablo 3.4'te sunulmuştur. Tablo incelendiğinde, BAE'nin ihracat hacminin 2014 yılında 380.3 milyar \$, 2015 yılında 333.3 milyar \$ ve 2016 yılında 298.6 milyar \$ olduğu görülmektedir. BAE ihracatında ilk sırada muhtelif ürünler yer almaktadır. Bu kalemde 2014 yılında 115.6 milyar \$'lık ihracat gerçekleştirilirken, 2015 yılında 180.1 milyar \$ ve 2016 yılında 151.8 milyar \$'lık ihracat gerçekleştirilmiştir.

BAE ihracatında ikinci sırada petrol ve doğal gaz bulunmaktadır. Birliğin 2014 yılı petrol ve doğal gaz ihracatı 108.1 milyar \$ iken, 2015 yılında 52.4 milyar \$ ve 2016 yılında 45.6 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir. 2014 yılında sinyallerini vermeye başlayan ve 2015 yılında patlak veren petrol krizinin, fiyatlarda düşüş meydana getirmekle birlikte BAE'nin ihracat hacminde yaklaşık 35 milyar \$'lık bir düşüşe sebep olduğu görülmektedir. BAE'nin ihracatında üçüncü sırada tüketim malları ve dördüncü sırada ise hammadde kalemi

bulunmaktadır. 2014 yılında her iki kalemden yapılan toplam ihracat 172 milyar \$, 2015 yılında 96 milyar \$ ve 2016 yılında 100 milyar \$'dır.

Tablo 3.4 BAE İhracat Verileri (2014-2016)

İhracata Konu Olan Ürünler	2014		2015		2016	
	Bin \$	%	Bin \$	%	Bin \$	%
Ana Mallar	56.822.360	14,9	19.580.286	5,87	17.413.275	5,83
Tüketim Malları	86.717.334	22,8	51.814.403	15,5	46.415.855	15,5
Ara Mallar	40.640.602	10,6	39.378.268	11,8	40.708.625	13,6
Ham Maddeler	85.027.834	22,3	44.669.342	13,4	44.414.977	14,8
Hayvan	1.127.093	0,3	864.977	0,26	694.998	0,23
Kimyasallar	6.285.331	1,65	2.807.875	0,84	2.636.428	0,88
Yiyecek Ürünleri	6.661.881	1,75	3.734.284	1,12	3.899.746	1,31
Ayak Giyim	730.385	0,19	373.307	0,11	410.949	0,14
Petrol	108.121.551	28,4	52.431.291	15,7	45.615.668	15,2
Deri Ürünleri	387.136	0,1	165.281	0,05	147.778	0,05
Mekanik ve Elektronik	51.726.884	13,6	15.979.445	4,79	14.617.420	4,89
Metaller	12.764.043	3,3	10.667.471	3,2	10.138.169	3,39
Mineraller	1.231.214	0,32	1.307.000	0,39	1.080.060	0,36
Muhtelif Ürünler	115.671.201	30,4	180.139.665	54,0	151.820.160	50,8
Plastik ve Kauçuk	5.957.333	1,57	4.584.791	1,38	6.402.262	2,14
Taş ve Cam	41.579.538	10,9	41.713.748	12,5	43.511.788	14,5
Tekstil ve Giyim	4.820.511	1,27	3.281.550	0,98	3.306.716	1,11
Ulaşım	19.026.444	5	11.276.495	3,38	10.289.006	3,45
Sebze	2.422.849	0,64	2.457.691	0,74	2.189.314	0,73
Ağaç	1.826.214	0,48	1.577.472	0,47	1.890.472	0,63
Toplam	380.339.616	100	333.362.349	100	298.650.942	100

Kaynak: <https://wits.worldbank.org/>

3.2.2.4.2. BAE İthalat Verileri

BAE bünyesinde bulunan yedi emirliğin 2014 yılında yaptığı ithalat 198.6 milyar\$, 2015 yılında 287 milyar \$ ve 2016 yılında 179.8 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir. Tüketim malları için yapılan harcamalar toplam ithalat harcamaları içerisinde ilk sırayı almaktadır. Buna göre BAE'nin tüketim malları için yapmış olduğu harcamaların toplam ithalat harcamaları içerisindeki payı 2014 yılı için %29.5, 2015 yılında %20.7 ve 2016 yılında %20.8'dir. Toplam ithalat harcamaları içerisinde ikinci sırada ana mallar için yapılan harcamalar bulunmaktadır. BAE 2014 yılında 88 milyar \$'lık ana mal ithal ederken, 2015 yılında 50.8 milyar \$'lık ve 2016 yılında ise 52.9 milyar \$'lık ithalat gerçekleştirmiştir.

BAE'nin ithalatında rol oynayan diğer iki kalem ara mallar ve mekanik&elektronik'tir. Her iki kalemden 2014 yılında toplam 154 milyar \$, 2015 yılında 100 milyar \$ ve 2016 yılında 104 milyar \$'lık ithalat gerçekleştirilmiştir.

Tablo 3.5 BAE İthalat Verileri (2014-2016)

İthalat Konu Olan Ürünler	2014		2015		2016	
	Bin \$	%	Bin \$	%	Bin \$	%
Ana Mallar	88.011.809	29,4	50.868.878	17,7	52.982.928	19,5
Tüketim Malları	88.106.488	29,5	59.412.452	20,7	56.592.441	20,8
Ara Mallar	76.540.962	25,6	59.216.123	20,6	64.301.085	23,7
Ham Maddeler	17.405.909	5,8	14.647.530	5,1	15.209.621	5,6
Hayvan	4.437.299	1,4	4.056.537	1,4	3.825.728	1,4
Kimyasallar	16.879.280	5,6	11.396.731	3,9	10.416.045	3,8
Yiyecek Ürünleri	8.107.249	2,7	4.957.334	1,7	5.112.894	1,8
Ayak Giyim	2.307.223	0,7	1.578.731	0,55	1.357.141	0,5
Petrol	9.022.817	3,0	1.953.361	0,68	3.055.142	1,1
Deri Ürünleri	1.541.798	0,5	996.745	0,35	917.156	0,3
Mekanik ve Elektronik	77.215.316	25,8	39.255.756	13,6	39.414.287	14,5
Metaller	19.681.917	6,5	13.200.395	4,6	11.832.591	4,3
Mineraller	1.167.531	0,3	1.015.206	0,35	1.060.668	0,3
Muhtelif Ürünler	38.908.904	13	109.887.445	38,2	88.656.713	32,7
Plastik ve Kauçuk	7.602.884	2,5	5.488.796	1,91	4.821.290	1,7
Taş ve Cam	56.554.308	18,9	47.130.264	16,4	54.978.252	20,3
Tekstil ve Giyim	10.266.962	3,4	6.834.431	2,38	5992649,68	2,2
Ulaşım	33.134.440	11,1	28.804.642	10,0	29.702.517	10,9
Sebze	8.212.681	2,7	7.782.376	2,71	7.271.222	2,6
Ağaç	3.570.660	1,2	2.686.089	0,94	2.467.772	0,9
Toplam	298.611.277	100	287.024.847	100	270.882.074	100

Kaynak: <https://wits.worldbank.org/>

3.2.3. Kuveyt

3.2.3.1. Genel Bilgiler

Nüfusu yaklaşık 3 milyon kişiden oluşan Kuveyt'in resmi dili Arapça'dır. Dini İslam olan ülkenin %70'ini Sünniler, %30'unu ise Şiiler oluşturmaktadır. Ülke içinde başlıca dört etnik grup bulunmaktadır. Toplam nüfusun %45'ini Kuveytli, %35'ini diğer Arap ülkeleri vatandaşları, %9'unu Güney Asyalılar, %4'ünü İranlılar ve %7'sini ise diğer etnik gruplar oluşturmaktadır. Başkenti Kuveyt olan ülkenin para birimi ise Kuveyt Dinarı'dır.

3.2.3.2. Coğrafi Konum

Yüzölçümü 17.818 km² olan Kuveyt, Kuzey ve Batı'sında Irak ile, Güney ve Güneybatı'sında Suudi Arabistan ile ve Doğu'da ise Arap Körfezi ile Kuveyt Körfezi ile sınır komşusudur. Yer altı su kaynakları bulunmayan ülkede arıtılmış deniz suyu kullanılmaktadır. Ülke topraklarının büyük bölümü ise çöldür (Ersun vd., 2001: 113).

3.2.3.3. Siyasi Yapılanma

Kuveyt mutlak monarşi ile yönetilmektedir. Ülke 1961 yılında bağımsızlığını kazanmış ve 1962 yılında anayasası hazırlanmıştır. Anayasaya göre ülkeyi yalnızca Şeyh Mübarek Al Sabah'ın soyundan gelen kişiler yönetebilmektedir. Yönetim kademesinde Emir, Bakanlar Kurulu ve Ulusal Meclis bulunmaktadır. Emir ve Ulusal Meclis yasama yetkisini elinde bulundurmaktadır. Emir'in ulusal meclisi fesh etme yetkisi bulunmaktadır (Ersun vd., 2001: 113).

Körfez ülkeleri arasında siyasi anlamda daha özgür bir konumda bulunan Kuveyt'te, önceki dönemlerde başbakanlık veliaht tarafından yürütülmekteydi. Ancak, 2003 yılında başbakanlık iki makama ayrılmıştır. Yürütme yetkisi devlet başkanlığı görevini yürüten Emir'e verilmiştir. Emir ise yürütme yetkisini Bakanlar Kurulu aracılığıyla kullanmaktadır (Konya Ticaret Odası, 2010).

3.2.3.4. Ekonomik Yapı ve Göstergeler

Kuveyt ekonomisinin neredeyse tamamı petrol ve doğalgaza dayalıdır. Bunun yanında ülkede tarım ve hayvancılık, turizm, inşaat ve müteahhitlik hizmetleri ekonomiye katkı sağlayan diğer sektörler olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.2.3.4.1. Kuveyt İhracat Verileri

Tablo 3.6'da Kuveyt'in 1993-2015 yılları arasındaki ihracat verileri sunulmuştur. Veriler incelendiğinde 2013 yılında petrol ihracatından 107.7 milyar \$ gelir elde edildiği, bu rakamın 2014 yılında 94.5 milyar \$ ve 2015 yılında ise 49.1 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir. Petrolün ülke ihracatı içerisindeki payı ise %89 ve üzerindedir. Tamamına yakını petrol ürünü olan hammadde ihracatından elde edilen gelir 2013 yılında 79.3 milyar \$, 2014 yılında 69.6 milyar \$ ve 2015 yılında 34.5 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir.

Kuveyt ihracatında önemli yer tutan bir diğer kalem tüketim mallarıdır. 2013 yılında 30.3 milyar \$'lık tüketim malı ihracatı gerçekleştirilirken, 2014 yılında 26.9 ve 2015 yılında 16.4 milyar \$'lık ihracat gerçekleştirilmiştir. Ara mallardan elde edilen ihracat geliri 2013 yılında 3.9 milyar \$, 2014 yılında 3.6 milyar \$ ve 2015 yılında 3 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir. Ülkenin kimyasal ürünlerden elde ettiği ihracat geliri 2013 yılı için 1.9 milyar

\$, 2014 yılı için 2.2 milyar \$ ve 2015 yılı için 1.9 milyar \$'dır. Plastik ve kauçuk ihracatından 2013 yılında 1.6 milyar \$, 2014 yılında 1.1 milyar \$ ve 2015 yılında 846 milyon \$ gelir elde edilmiştir.

Tablo 3.6 Kuveyt İhracat Verileri (2013-2015)

İhracata Konu Olan Ürünler	2013		2014		2015	
	Bin \$	%	Bin \$	%	Bin \$	%
Ana Mallar	74.349	0,65	943.530	0,93	886.295	1,61
Tüketim Malları	30.393.593	26,5	26.919.185	26,6	16.469.820	29,8
Ara Mallar	3.912.756	3,42	3.659.369	3,62	3.081.596	5,59
Ham Maddeler	79.354.237	69,3	69.609.869	68,8	34.509.128	62,5
Hayvan	163.601	0,14	183.702	0,18	189.531	0,34
Kimyasallar	1.973.329	1,72	2.244.685	2,22	1.982.698	3,59
Yiyecek Ürünleri	236.807	0,21	213.992	0,21	211.053	0,38
Ayak Giyim	5.003	0	10.761	0,01	8.471	0,02
Petrol	107.788.319	94,2	94.526.599	93	49.145.524	89,0
Deri Ürünleri	6.818	0,01	10.373	0,01	7.742	0,01
Mekanik ve Elektronik	368.049	0,32	465.856	0,46	500.646	0,91
Metaller	428.144	0,37	437.239	0,43	223.385	0,41
Mineraller	4.907	0	5.405	0,01	27.931	0,05
Muhtelif Ürünler	126.984	0,11	185.400	0,18	435.817	0,79
Plastik ve Kauçuk	1.685.592	1,47	1.102.245	1,09	846.738	1,53
Taş ve Cam	452.096	0,4	372.586	0,37	299.609	0,54
Tekstil ve Giyim	89.111	0,08	129.205	0,13	78.076	0,14
Ulaşım	897.557	0,78	1.039.889	1,03	979.392	1,78
Sebze	82.243	0,07	94.864	0,09	119.310	0,22
Ağaç	95.511	0,08	109.146	0,11	105.689	0,19
Toplam	114.404.079	100	101.131.954	100	55.161.618	100

Kaynak: <https://wits.worldbank.org/>

2015 yılında dünya petrol piyasasında yaşanan düşüş, ekonomisi büyük oranda petrol&doğal gazı dayalı Kuveyt'in ihracatına da yansımıştır. 2015 yılında elde edilen ihracat geliri petrol fiyatlarındaki düşüşle birlikte bir önceki yıla oranla yaklaşık %50 oranında azalmış ve 55.1 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir. Aynı şekilde petrol&doğal gazdan elde edilen ihracat geliri de 2015 yılında bir önceki yıla oranla büyük oranda azalış göstererek 49.1 milyar \$ seviyesine gerilemiştir. Neredeyse tamamı petrol ürünü olan hammadde kalemi de bu düşüşten aynı oranda etkilenmiştir. 2014 yılında 69.6 milyar \$ olan hammadde ihracatı, 2015 yılına gelindiğinde yaklaşık %50 azalarak 34.5 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir. Petrole son derece bağımlı bir halde bulunan Kuveyt ekonomisi gelecek adına büyük riskler barındırmaktadır. Özellikle alternatif enerji araştırmalarının hız kazanmasıyla petrole olan ilginin önümüzdeki yıllarda azalacağı yönündeki beklenti, ülke yönetiminin ekonomik çeşitlenmeye yönelik adımlar atmasını gerektirmektedir.

3.2.3.4.2. Kuveyt İthalat Verileri

Kuveyt'in 2013-2015 yılları arasında yapmış olduğu ithalat harcamaları ve ithalata konu olan ürün/hizmetler Tablo 3.7'de sunulmuştur. 2013 yılında toplamda 29.6 milyar \$'lık ithalat yapılırken, 2014 yılında 31.4 milyar \$ ve 2015 yılında 31.9 milyar \$ ithalat gerçekleştirilmiştir. En fazla ithalat tüketim mallarında gerçekleşmiştir. Söz konusu kalemlerde 2013 yılında 14.3 milyar \$'lık ithalat yapılırken, 2014 yılında 15 milyar \$ ve 2015 yılında 14.9 milyar \$'lık ithalat yapılmıştır.

Mekanik&elektronik ürün ithalatı, toplam ithalat içerisindeki payı ile ikinci sırada bulunmaktadır. 2013 yılında 6.3 milyar \$'lık mekanik&elektronik ürün ithalatı yapılırken, bu rakam 2014 yılında 7.1 milyar \$ ve 2015 yılında 7.4 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir. Ara mallar kaleminde ise 2013 yılında 5.7 milyar \$, 2014 yılında 5.9 milyar \$ ve 2015 yılında 5.4 milyar \$'lık ithalat yapılmıştır.

Tablo 3.7 Kuveyt İthalat Verileri (2013-2015)

İthalata Konu Olan Ürünler	2013		2014		2015	
	Bin \$	%	Bin \$	%	Bin \$	%
Ana Mallar	7.260.794	24,4	8.048.029	25,5	8.672.794	27,1
Tüketim Malları	14.379.379	48,5	15.027.184	47,7	14.934.506	46,8
Ara Mallar	5.715.602	19,2	5.907.985	18,7	5.454.252	17,0
Ham Maddeler	2.289.830	7,72	2.505.454	7,96	2.797.045	8,77
Hayvan	1.366.697	4,61	1.477.847	4,69	1.525.357	4,78
Kimyasallar	2.561.136	8,64	2.782.127	8,84	2.900.515	9,09
Yiyecek Ürünleri	1.459.595	4,92	1.565.478	4,97	1.637.726	5,13
Ayak Giyim	277.897	0,94	301.722	0,96	303.394	0,95
Petrol	206.343	0,7	205.336	0,65	195.298	0,61
Deri Ürünleri	216.543	0,73	244.897	0,78	219.091	0,69
Mekanik ve Elektronik	6.339.872	21,3	7.149.545	22,7	7.416.044	23,2
Metaller	3.030.157	10,2	2.988.546	9,49	2.798.640	8,77
Mineraller	404.364	1,36	453.910	1,44	557.796	1,75
Muhtelif Ürünler	1.727.834	5,83	1.832.369	5,82	1.991.387	6,24
Plastik ve Kauçuk	960.877	3,24	1.008.414	3,2	1.030.273	3,23
Taş ve Cam	1.892.849	6,38	2.018.652	6,41	1.991.387	6,24
Tekstil ve Giyim	1.450.755	4,89	1.527.455	4,85	1.512.931	4,74
Ulaşım	5.338.667	18,0	5.221.229	16,5	5.108.198	16,0
Sebze	1.651.073	5,57	1.925.747	6,12	1.961.644	6,15
Ağaç	760.939	2,57	785.374	2,49	757.490	2,37
Toplam	29.645.607	100	31.488.655	100	31.907.177	100

Kaynak: <https://wits.worldbank.org/>

3.2.4. Bahreyn

3.2.4.1. Genel Bilgiler

Arapça'da iki deniz anlamına gelen Bahreyn'in resmi adı Bahreyn Krallığı'dır. Kral aynı zamanda devlet başkanıdır. Toplam nüfusu 1.5 milyon kişi olup, nüfusun %90'ı şehirli nüfustur. Nüfus artış hızı %1.1'dir. Ortalama yaşam süresi 76-78 aralığındadır. Nüfusun %45'i Bahreyn'li olup, toplam nüfusun %98'i Müslüman'dır. Müslüman nüfusun %75'i Şii, %25'i ise Sünni'dir. Ülkede Arapça, Farsça ve İngilizce dilleri konuşulmaktadır. Başkenti Manama olan ülkenin para birimi Bahreyn Dinarı'dır. Manama, Er Rifaa, Al-Muharrak ve Hamad ülkenin önde gelen büyük şehirleridir (DEİK, 2017: 1).

3.2.4.2. Coğrafi Konum

Ülkenin yüz ölçümü 718 km²'dir. Basra Körfezi'nin batı bölümünde yer alan Bahreyn, 33 adadan oluşan bir takım adadır. Ülkenin en yakın komşuları kara yolu ile bağlantısının olduğu Suudi Arabistan ve Katar'dır. Kurak bir iklimin hakim olduğu ülke coğrafyasında engebeye rastlanmamaktadır (Ersun vd., 2001: 147).

3.2.4.3. Siyasi Yapılanma

Bahreyn'in yönetim şekli anayasal monarşi olup, meclis ülke yönetiminde etkisini giderek arttırmaktadır. 2001 yılında gerçekleştirilen referandum sonucu kabul edilen Temel Yasa, ülkenin bölgede en demokratik ülke konumuna yükselmesi açısından büyük bir fırsat oluşturmuştur. Yürütme Emir ve hükümetin kontrolünde iken, yasama gücü tamamıyla emirin elindedir. Meclis ise danışma organı niteliğindedir (Ersun vd., 2001: 148).

3.2.4.4. Ekonomik Yapı ve Göstergeler

2017 yılı Ekim ayı verilerine göre Bahreyn Krallığı'nın GSYİH'si 34.5 milyar \$'dır. Kişi başı GSYİH ise 23 bin \$ seviyesindedir. Yıllık ekonomik büyüme oranı %2.6, işsizlik oranı ise %7.4'tür. Genel ekonomi içerisinde sanayi sektörünün payı %35.3, tarım sektörünün payı %0.3 ve hizmetler sektörünün payı %64.4'tür. Krallığın ana ihracat kalemleri ham petrol,

alüminyum, hava araçları ve tekstil ürünleridir. Ana ithalat kalemlerini ise ulaşım araçları, makineler ve kimyasal ürünler oluşturmaktadır. Kredi faiz oranı %5.4'tür. Suudi Arabistan, BAE, ABD, Çin, Avustralya ve Hindistan stratejik öneme sahip ticaret ortaklarıdır. Kalkınma planlarında eğitim, altyapı, sağlık, turizm, lojistik ve üretim öncelikli alanlar olarak belirlenmiştir.

Tablo 3.8 Bahreyn Krallığı Genel Ekonomik Durum Göstergeleri

GSYİH	→	34.5 Milyar \$
Kişi Başı GSYİH	→	23.134 \$
Ekonomik Büyüme	→	%2.6
İşsizlik	→	%7.4
Sektörel Dağılım	→	Sanayi: %35.3 Tarım: %0.3 Hizmetler: %64.4
Ana İhracat Kalemleri	→	Ham Petrol İşlenmemiş Alüminyum Hava Araçları Tekstil Ürünleri
Ana İthalat Kalemleri	→	Ulaşım Araçları Makineler Kimyasal Ürünler
Kredi Faiz Oranı	→	%5.4
Önemli Ticaret Ortakları	→	Suudi Arabistan BAE ABD Çin Japonya Avustralya Hindistan
Kalkınma Programı ve Öncelikli Sektörler	→	Eğitim, Altyapı, sağlık, turizm, lojistik, üretim

Kaynak: DEİK, 2017: 4

3.2.4.4.1. Bahreyn İhracat Verileri

Bahreyn Krallığı'na ait ihracat verileri Tablo 3.9'da sunulmuştur. Buna göre Krallık 2014 yılında 23.7 milyar \$, 2015 yılında 16.6 milyar \$ ve 2016 yılında 12.8 milyar \$ ihracat geliri elde etmiştir. Ülkenin 2014 yılında petrolden elde ettiği ihracat geliri 14.7 milyar \$ iken 2015 yılında 7.8 milyar \$ ve 2016 yılında 6.1 milyar \$'dır. Ülke ihracatında ikinci sırayı tüketim malları almıştır. 2014 yılında ihraç edilen tüketim mallarının toplam geliri 11.4 milyar \$ iken, 2015 yılında 7.9 milyar \$, 2016 yılında 5.6 milyar \$'dır.

Hammadde ve Ara mallar kalemlerinden 2014 yılında elde edilen ihracat geliri 10.6 milyar \$, 2015 yılında 7 milyar \$ ve 2016 yılında 5.9 milyar \$'dır. Ülkenin metal ihracatından elde ettiği gelir 2014 yılında 3.4 milyar \$, 2015 yılında 2.8 milyar \$ ve 2016 yılında 2.3

milyar \$'dır. Ana mallardan elde edilen ihracat geliri ise 2014 yılında 1.3 milyar \$ iken, 2015 yılında 1.7 milyar \$ ve 2016 yılında 1.1 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 3.9 Bahreyn İhracat Verileri (2014-2016)

İhracata Konu Olan Ürünler	2014		2015		2016	
	Bin \$	%	Bin \$	%	Bin \$	%
Ana Mallar	1.347.043	5,67	1.783.856	10,6	1.181.614	9,17
Tüketim Malları	11.410.677	48,0	7.908.408	47,4	5.603.281	43,4
Ara Mallar	4.246.377	17,8	3.340.293	20,0	2.792.817	21,66
Ham Maddeler	6.440.679	27,1	3.390.741	20,3	3.198.933	24,8
Hayvan	236.862	1	74.924	0,45	82.102	0,64
Kimyasallar	817.509	3,44	626.110	3,75	472.580	3,67
Yiyecek Ürünleri	383.128	1,61	357.806	2,14	271.556	2,11
Ayak Giyim	9.568	0,04	161.691	0,97	79.177	0,61
Petrol	14.734.251	62,0	7.818.288	46,8	6.146.792	47,6
Deri Ürünleri	4.754	0,02	27.147	0,16	14.166	0,11
Mekanik ve Elektronik	953.715	4,02	1.484.626	8,9	871.427	6,76
Metaller	3.482.831	14,6	2.818.640	16,8	2.395.241	18,5
Mineraller	600.702	2,53	399.184	2,39	780.426	6,05
Muhtelif Ürünler	442.409	1,86	470.074	2,82	303.096	2,35
Plastik ve Kauçuk	248.560	1,05	300.558	1,8	232.961	1,81
Taş ve Cam	553.708	2,33	359.784	2,16	277.398	2,15
Tekstil ve Giyim	278.459	1,17	908.269	5,44	446.634	3,46
Ulaşım	82.689	3,48	670.106	4,02	423.511	3,29
Sebze	9.413	0,04	141.80	0,09	14.647	0,11
Ağaç	163.183	0,69	19.295	1,16	80.635	0,63
Toplam	23.745.958	100	16.684.353	100	12.892.354	100

Kaynak: <https://wits.worldbank.org/>

3.2.4.4.2. Bahreyn İthalat Verileri

Krallığın 2014-2016 yılları arasında yapmış olduğu ithalata ilişkin veriler Tablo 3.10'da sunulmuştur. 2014 yılında gerçekleştirilen ithalat toplamı 20 milyar \$ iken, 2015 yılında 16.3 milyar \$ ve 2016 yılında 14.7 milyar dolardır. Krallığın ana gelir kalemi petrol ve hammaddeleri olmasına karşın en fazla ithalatı yine bu kalemlerde gerçekleştirmektedir. 2014 yılında 9.4 milyar \$'lık hammadde ithalatı yapan ülke, 2015 yılında 5.1 milyar \$ ve 2016 yılında 4.1 milyar \$'lık hammadde ithalatı gerçekleştirmiştir. Petrol kaleminde 2014 yılında 8 milyar \$, 2015'te 4.1 milyar \$ ve 2016 yılında 3.3 milyar \$ ithalat gerçekleştirilmiştir. 2014 yılında ana ve ara mallar kaleminde 5.1 milyar \$, 2015 yılında 5.9 milyar \$ ve 2016 yılında 5.4 milyar \$'lık ithalat gerçekleştirilmiştir.

Tablo 3.10 Bahreyn İthalat Verileri (2014-2016)

İthalata Konu Olan Ürünler ¹	2014		2015		2016	
	Bin \$	%	Bin \$	%	Bin \$	%
Ana Mallar	2.588.241	12,8	2.909.183	17,7	2.981.991	20,2
Tüketim Malları	5.362.690	26,7	5.277.624	32,2	4.977.579	33,7
Ara Mallar	2.699.116	13,4	3.035.508	18,5	2.589.153	17,5
Ham Maddeler	9.419.530	46,9	5.151.678	31,4	4.197.742	28,4
Hayvan	669.961	3,34	609.941	3,72	547.895	3,71
Kimyasallar	1.114.723	5,55	1.384.444	8,45	1.290.864	8,75
Yiyecek Ürünleri	753.035	3,75	827.905	5,06	738.674	5,01
Ayak Giyim	66.240	0,33	82.845	0,51	92.386	0,63
Petrol	8.045.026	40,0	4.193.331	25,6	3.357.288	22,7
Deri Ürünleri	51.942	0,26	58.007	0,35	59.457	0,4
Mekanik ve Elektronik	2.060.577	10,2	2.217.395	13,5	2.179.779	14,7
Metaller	880.577	4,39	953.748	5,82	777.725	5,27
Mineraller	1.233.566	6,15	577.884	3,53	463.942	3,15
Muhtelif Ürünler	454.020	2,26	447.998	2,74	498.261	3,38
Plastik ve Kauçuk	442.140	2,2	456.124	2,79	427.240	2,9
Taş ve Cam	677.794	3,38	777.814	4,75	678.304	4,6
Tekstil ve Giyim	585.765	2,92	477.748	2,92	453.441	3,07
Ulaşım	2.227.195	11,1	2.504.486	15,2	2.388.167	16,1
Sebze	483.644	2,41	483.836	2,95	488.085	3,31
Ağaç	327.461	1,63	324.108	1,98	307.025	2,08
Toplam	20.073.673	100	16.377.620	100	14.748.539	100

Kaynak: <https://wits.worldbank.org/>

3.2.5. Katar

3.2.5.1. Genel Bilgiler

Resmi adı Katar Devleti olan ülkenin nüfusu 2.6 milyondur. Nüfus artış hızı %2.7'dir. Ortalama yaşam süresi 78-80 yaş aralığındadır. Nüfusun %77.5'i Müslüman, %8.5'i hristiyan ve %15'i Hint dinleri mensubudur. Yine nüfusun %40'ı Arap, %18'i Hintli, %18'i Pakistanlı, %10'u İranlı ve %14'ü diğer ülke vatandaşlarıdır. Ülkede Arapça ve İngilizce başlıca dillerdir. Başkent Doha'dır. Önde gelen şehirler Doha, Al Khot, Al Wakrah, Al Khuwayr ve Ar Rayyan'dır. Para birimi Katar Riyali'dir (DEİK, 2017: 2).

3.2.5.2. Coğrafi Konum

Katar'ın yüzölçümü 11.437 km²'dir. Ülke Körfez içerisine doğru 160 km girmiş bir yarım adadır. Ülke güneyde Suudi Arabistan, Batı'da Bahreyn, Doğu'da BAE, Kuzeyde ise İran ile deniz aşırı komşudur. Yaz aylarında çok sıcak olan ülke, kış mevsiminde ılıman ve

nemli bir iklime sahiptir. Yıllık yağış ortalaması 100 mm'dir. En yaşanılabilir dönem Ekim-Mayıs aralığıdır (Ersun vd., 2001: 179).

3.2.5.3. Siyasi Yapılanma

Katar'ın yönetim şekli anayasal monarşidir. Katar Emiri aynı zamanda devlet başkanıdır. Yönetim organları Emir, bakanlar konseyi ve danışma meclisinden oluşmaktadır. Yasama yetkisi Emir'e aittir. Bakanlar kurulu ve başbakan emir tarafından belirlenir. Hükümet Katar nüfusunun %40'ını oluşturan Al Thani ailesi tarafından yönetilmektedir., Suudi Arabistan başta olmak üzere BAE, Bahreyn, Mısır ve diğer körfez ülkeleri teröre destek vermekle suçladıkları Katar ile diplomatik ilişkilerini kesmiştir (DEİK, 2017: 3).

3.2.5.4. Ekonomik Yapı ve Göstergeler

Katar ile ilgili temel ekonomik göstergeler Tablo 3.11'de verilmiştir. Buna göre Katar'ın GSYİH'i 179.5 milyar \$'dır. Kişi başı GSYİH'i ise 67.995 \$'dır. Yıllık ekonomik büyüme oranı %2.9'dur. İşsizlik ise %0.5'tir. Sanayinin ekonomi içindeki payı %59.8, hizmetler sektörünün payı %41.1 ve tarım sektörünün payı %0.1'dir. Kalkınma planlarında öncelikli alanlar endüstri, sağlık, eğitim, turizm, tarım & hayvancılık ve balıkçılıktır.

Tablo 3.11 Katar'a İlişkin Temel Ekonomik Göstergeler

GSYİH	179.5 milyar \$
Kişi Başı GSYİH	67.995 \$
Ekonomik Büyüme	%2.9
İşsizlik	%0.5
Sektörel Dağılım	Sanayi: %59.8 Tarım: %0.1 Hizmetler: %41.1
Kredi Faiz Oranı	%7
Öncelikli Sektörler	Endüstri Sağlık Eğitim Turizm Tarım ve Hayvancılık Balıkçılık
Ana İhracat Kalemleri	Petrol ve Petrol Ürünleri Plastik ve Mamulleri Alüminyum ve Mamulleri
Ana İthalat Kalemleri	Makine ve Teçhizat Taşıtlar Elektronik&Elektrikli Araç ve Gereçler

Kaynak: DEİK, 2017, s.4

3.2.5.4.1. Katar İhracat Verileri

Katar dış ticareti ile ilgili Dünya Bankası'ndan elde edilen ve Tablo 3.12'de sunulan veriler incelendiğinde ülkenin ihracat gelirinin 2014 yılında 131.5 milyar \$, 2014 yılında 77.9 milyar \$, 2016 yılında ise 57.3 milyar \$ olduğu görülmektedir. İhracat gelirlerinde petrol birinci sırada yer almaktadır. Ülkenin 2014 yılı petrol ihracatı geliri 113.8 milyar \$, 2015 yılında 64.5 milyar \$ ve 2016 yılında 46.7 milyar \$'dır. İhracat içerisindeki payıyla ikinci sırada bulunan tüketim mallarından 2014 yılında 92.4 milyar \$ gelir elde edilirken 2015 yılında 54.7 milyar \$ ve son olarak 2016 yılında 37.9 milyar \$'lık gelir elde edilmiştir.

Hammade ihracatından elde edilen gelir 2014 yılı için 21.8 milyar \$ iken, 2015 yılı için 11.3 milyar \$ ve 2016 yılı için 9.1 milyar \$'dır. Muhtelif ürünler kaleminden elde edilen ihracat geliri 2014 yılı için 17.2 milyar \$, 2015 yılı için 8.9 milyar \$ ve 2016 yılı için 10.1 milyar \$'dır.

Tablo 3.12 Katar İhracat Verileri (2014-2016)

İhracata Konu Olan Ürünler	2014		2015		2016	
	Bin \$	%	Bin \$	%	Bin \$	%
Ana Mallar	84.381	0,06	1.414.032	1,81	3.358	0,06
Tüketim Malları	92.426.504	70,2	54.780.303	70,2	37.903.586	66,1
Ara Mallar	102.895	0,08	1.742.441	2,23	186.959	0,33
Ham Maddeler	21.840.489	16,6	11.300.355	14,4	9.103.653	15,8
Hayvan	885	0	135.063	0,17	926	0
Kimyasallar	68.442	0,05	904.093	1,16	174.399	0,3
Yiyecek Ürünleri	3.511	0	10.527	0,01	5.009	0,01
Ayak Giyim	83	0	4.322	0,01	171	0
Petrol	113.899.384	86,5	64.534.030	82,7	46.739.272	81,5
Deri Ürünleri	3.576	0	6.536	0,01	1.919	0
Mekanik ve Elektronik	54	0	772.107	0,99	133	0
Metaller	50.208	0,04	860.617	1,1	56.447	0,1
Mineraller	324.333	0,25	345.983	0,44	199.256	0,35
Muhtelif Ürünler	17.217.004	13	8.905.983	11,4	10.109.269	17,6
Plastik ve Kauçuk	2.177	0	82.739	0,11	425	0
Taş ve Cam	462	0	44.657	0,06	995	0
Tekstil ve Giyim	518	0	27.388	0,04	1.652	0
Ulaşım	14.828	0,01	1.264.486	1,62	7.374	0,01
Sebze	4.733	0	19.062	0,02	10.675	0,02
Ağaç	1.348	0	53.478	0,07	2.618	0
Toplam	131.591.553	100	77.971.079	100	57.310.548	100

Kaynak: <https://wits.worldbank.org/>

3.2.5.4.2. Katar İthalat Verileri

Katar'ın ithalatı içerisinde en fazla payı tüketim malları almaktadır. Söz konusu kalemlerde 2014 yılında 11.3 milyar \$'lık, 2015 yılında 12.3 milyar \$'lık ve 2016 yılında 11.2 milyar \$'lık ithalat gerçekleştirilmiştir. Ülkenin 2014 yılında ana mal ithalatı 9.6 milyar \$ iken, 2015 yılında 9.7 milyar \$ ve 2016 yılında 11 milyar \$'dır. Ara mal ithalatı ise 2014 yılında 7 milyar \$, 2015 yılında 7.7 milyar \$ ve 2016 yılında 6 milyar \$'dır. Mekanik&elektronik alanında yapılan ithalat harcaması 2014 yılında 7.9 milyar \$ iken, 2015 yılında 8.4 milyar \$ ve 2016 yılında 8.5 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir.

Ülkenin ulaşım alanında 2014 yılında yaptığı ithalat harcaması 6.3 milyar \$, 2015 yılında 6.4 milyar \$ ve 2016 yılında 5.6 milyar \$'dır. Kimyasallar ve metaller kalemlerinden 2014 yılında yapılan ithalat 5.3 milyar \$, 2015 yılında 5.9 milyar \$ ve 2016 yılında 5.4 milyar \$'dır.

Tablo 3.13 Katar İthalat Verileri (2014-2016)

İthalata Konu Olan Ürünler	2014		2015		2016	
	Bin \$	%	Bin \$	%	Bin \$	%
Ana Mallar	9.638.511	31,6	9.793.042	30	11.061.301	34,5
Tüketim Malları	11.347.070	37,2	12.378.654	37,9	11.248.104	35
Ara Mallar	7.084.695	23,2	7.717.701	23,6	6.079.789	18,9
Ham Maddeler	2.377.378	7,81	2.715.794	8,33	2.553.804	7,97
Hayvan	1.142.960	3,75	1.253.596	3,84	1.137.060	3,55
Kimyasallar	2.341.303	7,69	2.410.538	7,39	2.353.857	7,34
Yiyecek Ürünleri	923.786	3,03	1.047.485	3,21	1.019.074	3,18
Ayak Giyim	184.132	0,6	218.476	0,67	236.680	0,74
Petrol	352.671	1,16	382.874	1,17	303.760	0,95
Deri Ürünleri	132.609	0,44	164.929	0,51	163.291	0,51
Mekanik ve Elektronik	7.942.268	26,0	8.458.996	25,9	8.577.676	26,7
Metaller	3.035.590	9,97	3.429.582	10,5	3.094.879	9,65
Mineraller	977.824	3,21	1.169.936	3,59	983.618	3,07
Muhtelif Ürünler	1.980.970	6,51	2.245.460	6,89	3.460.250	10,7
Plastik ve Kauçuk	1.018.420	3,34	1.086.430	3,33	1.042.818	3,25
Taş ve Cam	1.649.896	5,42	1.602.798	4,92	1.391.872	4,34
Tekstil ve Giyim	826.695	2,72	949.839	2,91	962.634	3
Ulaşım	6.353.565	20,8	6.487.724	19,8	5.660.051	17,6
Sebze	994.122	3,27	1.022.394	3,14	1.082.055	3,38
Ağaç	590.836	1,94	679.398	2,08	590.488	1,84
Toplam	30.447.655	100	32.610.463	100	32.060.069	100

Kaynak: <https://wits.worldbank.org/>

3.2.6. Irak

3.2.6.1. Genel Bilgiler

Ülkenin tam adı Irak Cumhuriyeti'dir. Resmi dili Arapça ve Kürtçe'dir. Başkenti ise Bağdat'tır. Para birimi Irak Dinarı'dır. Nüfusu yaklaşık 40 milyondur (Konya Ticaret Odası, 2017: 1).

3.2.6.2. Coğrafi Konum

Irak yer aldığı coğrafya itibariyle Ortadoğu ülkesi konumundadır. Ülkenin kuzeyinde Türkiye, doğusunda İranî güneydoğusunda Basra Körfezi ve Kuveyt, güneyinde Suudi Arabistan ve batısında Ürdün ve Suriye bulunmaktadır. En uzun kara sınırı 1.458 km ile İran'ladır. Irak topraklarının %13'ü tarım arazisi olarak kullanılmakta iken, %10'u otlak ve %4'ü orman olarak değerlendirilmektedir. Ülke topraklarını besleyen en önemli iki akarsuyu Fırat ve Dicle'dir (Konya Ticaret Odası, 2017: 2).

3.2.6.3. Siyasi Yapılanma

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesini ardından tüm körfez bölgelerinde olduğu gibi, Irakta İngiliz hâkimiyetine girmiştir. 1932 yılında bağımsızlığını kazanan ve Krallıkla yönetilmeye başlayan ülke, 1958 yılında gerçekleşen askeri müdahale sonucunda cumhuriyet rejimine geçmiştir. Irak toprakları 24 yıl boyunca Baas Rejimi adı verilen tek adam sistemi ile yönetilmiştir. Bu süre boyunca Saddam Hüseyin ülke yönetimini elinde tutmuştur. ABD'nin 2003'te bölgeye yönelik askeri müdahalesi ile bu rejim yıkılmıştır. Müdahale sonrası yapılan anayasa referandumu sonucunda ilk siyasi seçimler gerçekleştirilmiştir. Irak hükümeti ise 2006 tarihinde kurulmuştur (Konya Ticaret Odası, 2017: 5). Ülke halen parlamenter sistemle yönetilmektedir.

3.2.6.4. Ekonomik Yapı ve Göstergeler

Irak dünya petrol rezervlerinin %8'ini elinde bulundurmaktadır. 2003 yılında gerçekleşen ABD askeri müdahalesi sonrasında toparlanma sürecini henüz tamamlayamayan Irak'ta, temel gelir kaynağı petrol ve doğal gazdır. Bunun yanında tarımsal faaliyetlerden elde

edilen gelirler toplam GSYİH'nin yaklaşık%10'unu oluşturmaktadır. 2003 yılı sonrasında rahatlama eğilimine giren Irak ekonomisinde 2004 yılında 36.6 milyar \$ olan GSYİH, 2013 yılına gelindiğinde 229.3 milyar \$ seviyesine ulaşmış durumdadır. Ülke sınırları içerisinde özel sektör yeterince gelişmediğinden, ekonomik aktivitelerin büyük bölümü devlet eliyle gerçekleştirilmektedir (Erk, 2015: 34).

3.2.6.4.1. Irak İhracat Verileri

Irak devleti ile ilgili Dünya Bankası'ndan elde edilen ihracat verileri Tablo 3.14'te sunulmuştur. Tez çalışması kapsamında 2014 yılı sonrası dönemler dikkate alınmıştır. Ancak Irak devleti ile ilgili 2014 yılı sonrasında bir veriye ulaşılamamıştır. Bu nedenle, mevcut veriler içerisinde günümüze en yakın tarih olan 2014 yılı verileri incelenmiştir. Irak devletinin 2014 yılı toplam ihracatı 84.5 milyar\$'dır. Bu rakamın %99.8'i petrol ve türevlerinden elde edilmiştir. 2014 yılında Irak devleti 84.4 milyar \$'lık petrol ihracatı yapmıştır. Ülkede sanayi sektörü henüz gelişmemiş olduğundan, ekonomi tamamen petrol ve ürünlerine dayalı durumdadır. 2014 yılında ihraç edilen tüketim mallarının toplam değeri 304.4 milyon \$ iken, kimyasal ürünlerden elde edilen ihracat geliri 66.3 milyon \$, ara mallardan elde edilen ihracat geliri 50.3 milyon \$'dır.

Tablo 3.14 Irak İhracat Verileri

İhracata Konu Olan Ürünler	2014	
	Bin \$	%
Ana Mallar	5,4	0
Tüketim Malları	304.497	0,36
Ara Mallar	50.322	0,06
Ham Maddeler	84.151.210	99,5
Hayvan	3.231	0
Kimyasallar	66.315	0,08
Yiyecek Ürünleri	1.387	0
Ayak Giyim	0	
Petrol	84.409.749	99,8
Deri Ürünleri	18.683	0,02
Mekanik ve Elektronik	5,4	0
Metaller	0	0
Mineraller	0	0
Muhtelif Ürünler	10	0
Plastik ve Kauçuk	125	0
Taş ve Cam	0	0
Tekstil ve Giyim	218	0
Ulaşım	0	0
Sebze	6308	0,01
Ağaç	0	0
Toplam	84.506.036	100

Kaynak: <https://wits.worldbank.org/>

3.2.6.4.2. Irak İthalat Verileri

Irak devleti 2014 yılı içerisinde toplam 37 milyar \$'lık ithalat gerçekleştirmiştir. İthal edilen ürünler içerisinde tüketim malları %43.9'luk oran ile ilk sırada yer almaktadır. İkinci sırada %31.6'luk oranla ara mallar bulunurken, %2.9'luk oranla metaller üçüncü sırada bulunmaktadır. Tüketim malları için yapılan harcama 16.2 milyar \$'dır. Ara mallar için 11.7 milyar \$ harcama yapılırken, metaller için 10.3 milyar \$'lık bir ithalat harcaması gerçekleştirilmiştir.

Irak devletinin 2014 yılında yapmış olduğu ithalat içerisinde önemli yer tutan bir başka kalem petroldür. 8.4 milyar \$'lık ithalat hacmi ile petrol 2014 yılı toplam ithalatı içerisinde %22.8'lik paya sahiptir. Ana mallar için yapılan 7 milyar \$'lık ithalat harcaması ise %19 pay ile Irak devletinin ithalatında önemli bir paya sahip diğer kalem olarak görülmektedir.

Tablo 3.15 Irak İthalat Verileri

İthalata Konu Olan Ürünler	2014	
	Bin \$	%
Ana Mallar	7.043.661	19
Tüketim Malları	16.272.823	43,9
Ara Mallar	11.717.527	31,6
Ham Maddeler	2.030.269	5,48
Hayvan	507.107	1,37
Kimyasallar	1.864.211	5,03
Yiyecek Ürünleri	648.062	1,75
Ayak Giyim	36.512	0,1
Petrol	8.482.378	22,8
Deri Ürünleri	2.899	0,01
Mekanik ve Elektronik	5.003.477	13,5
Metaller	10.342.296	27,9
Mineraller	1.135.053	3,06
Muhtelif Ürünler	832.250	2,25
Plastik ve Kauçuk	339.577	0,92
Taş ve Cam	590.674	1,59
Tekstil ve Giyim	173.647	0,47
Ulaşım	4.926.683	13,2
Sebze	1.535.308	4,14
Ağaç	644.335	1,74
Toplam	37.064.476	100

Kaynak: <https://wits.worldbank.org/>

3.2.7. Umman

3.2.7.1. Genel Bilgiler

Resmi adı Oman Sultanlığı olan ülkenin toplam nüfusu 4.6 milyondur. Nüfus artış hızı %4.8 olan ülkede, ortalama yaşam süresi 76-80 yıl aralığındadır. Ülke nüfusunun %85.9'sı Müslüman'dır. Müslüman nüfusunda %75'i İbadi ve %20'si Sünni'dir. %6.5'i Hristiyan olan ülke nüfusunda Hindular %5.5, Budistler %0.8, Yahudiler %0.1'lik orana sahiptir. %1'lik kesim ise diğer inanışlara sahip kesimde yer almaktadır. Ülkede Arapça ve İngilizce başta olmak üzere Urduca, Hintçe ve Lehçeleri ile Belucice dilleri yaygın olarak kullanılan dillerdir. Muskat, Musandam, Dofar ve Al Buraymi ülkenin önde gelen büyük şehirleridir (DEİK, 2017: 1).

3.2.7.2. Coğrafi Konum

Umman Sultanlığı Arap Yarımadasının güneydoğu kıyılarında bulunmaktadır. Ülkenin kuzeybatısında BAE, güneybatısında Yemen, batısında Suudi Arabistan, kuzeydoğusunda ise Basra Körfezi yer almaktadır. Ülkenin güney ve doğuda Hint okyanusuna kıyısı bulunmaktadır.

3.2.7.3. Siyasi Yapılanma

Umman Sultanlığı monarşi ile yönetilmektedir. 19.yy'ın son çeyreğinde artan borçları nedeniyle körfez bölgesinde etkili olan İngilizler'den ekonomik yardımlar alan ülkede İngilizler etkili olmaya başlamıştır. 1932 yılında ülke yönetimini ele alan Said bin Taimur, izlediği strateji ile ekonomik anlamda bağımsızlığı ve bunun sonucunda İngiliz himayesinden kurtulmayı hedeflemiştir. 1950'li yıllar içerisinde çıkan ve bastırılması mümkün olmayan iç isyanlar sonucunda Sultan İngilizlerin yardımına başvurmak durumunda kalmıştır. 1960 yılında Dhofar'da ortaya çıkan ve uzun süre devam eden direniş Sultan Said bin Taimur'un devrilmesi ve oğlu Qaboos bin Said al-Said'in yönetimi ele geçirmesiyle sona ermiştir. Sultan Qaboos in Said halen devlet başkanlığı görevini yürütmekte olup, başbakanlık, savunma bakanlığı, maliye bakanlığı, içişleri ve dışişleri bakanlığı sultanın uhdesine bulunmaktadır (Konya Ticaret Odası, 2017: 2).

3.2.7.4. Ekonomik Yapı ve Göstergeler

Umman Sultanlığı'na ilişkin temel ekonomik veriler Tablo 3.16'da verilmiştir. 2017 yılında Umman'ın GSYİH'si 78.3 milyar \$'dır. Kişi başı GSYİH'si ise 16,8 bin \$ seviyesindedir. Yıllık ekonomik büyüme oranı %1,2'dir. Ülke ekonomisinin %52'sini sanayi sektörü, %46,6'sını hizmetler sektörü, %1,4'ünü ise tarım sektörü oluşturmaktadır. Kredi faiz oranı %1,4'tür. Ülkenin kalkınma planlarında yer alan öncelikli alanlar turizm, tarım, balıkçılık ve imalat sanayidir. Ülkenin ana ihracat kalemlerini mineral yakıtlar ve yağlar, organik kimyasallar, alüminyum ve mamulleri oluşturmaktadır. Temel ithalat kalemleri ise Demiryolu araçları, makine ve kazanlar, mineral yakıtlar ve yağlardır.

Tablo 3.16 Umman'a İlişkin Temel Ekonomik Göstergeler

GSYİH	78.3 Milyar \$
Kişi Başı GSYİH	16.881 \$
Ekonomik Büyüme	%1.2
İşsizlik	--
Sektörel Dağılım	Sanayi: %52 Hizmetler: %46.6 Tarım: 1.4
Kredi Faiz Oranı	%1.4
Öncelikli Sektörler	Turizm Tarım Balıkçılık İmalat Sanayi
Ana İhracat Kalemleri	Mineral Yakıtlar ve Yağlar Organik Kimyasallar Alüminyum ve Mamulleri
Ana İthalat Kalemleri	Demiryolu Araçları Makine ve Kazanlar Mineral Yakıtlar ve Yağlar

Kaynak: DEİK, 2017: 4

3.2.7.4.1. Umman İhracat Verileri

Umman Sultanlığı 2014 yılında 50,7 milyar \$ 'lık ihracat gerçekleştirirken, 2015 yılında 31.9 milyar \$ ve 2016 yılında 24.4 milyar \$'lık ihracat geliri elde etmiştir. 2014 yılında dünya piyasasında etkisini hissettiren ve 2015 yılında gün yüzüne çıkan petrol krizi sonrası düşen fiyatlar, Umman ihracatında da etkisini hissettirmiştir. 2014 yılından sonra düşüşe geçen umman ihracat gelirleri 2016 yılında 2014 yılına oranla %50 azalış göstermiştir. 2014 yılında %42.3 milyar \$ dolar olan petrol ihracatı, aynı yılın toplam ihracat gelirleri içerisinde %83.5'lik bir paya sahipken, 2015 yılında 19.7 milyar \$ ile %62'lik paya, 2016 yılında ise 15.4 milyar \$ ile %63.3'lük paya sahip olmuştur.

Ülke, çoğunluğu petrol ürünlerinden oluşan hammadde ihracatından 2014 yılında 36 milyar \$ gelir elde ederken bu rakam 2015 yılında 18.4 milyar \$ ve 2016 yılında 13.6 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir. Ülke ihracat gelirlerinde önemli rol oynayan bir diğer gelir kalemi tüketim mallarıdır. Bu kalemden 2014 yılında 9.1 milyar \$ gelir edilirken, 2015 yılında 4.3 milyar \$ ve 2016 yılında 4 milyar \$'lık gelir elde edilmiştir.

Tablo 3.17 Umman İhracat Verileri (2014-2016)

İhracata Konu Olan Ürünler	2014		2015		2016	
	Bin \$	%	Bin \$	%	Bin \$	%
Ana Mallar	100.278	0,2	364.763	1,14	555.355	2,27
Tüketim Malları	9.182.821	18,1	4.335.418	13,5	4.057.305	16,5
Ara Mallar	5.429.104	10,7	4.591.263	14,3	3.688.489	15,0
Ham Maddeler	36.004.655	70,9	18.419.657	57,6	13.691.152	55,9
Hayvan	546.193	1,08	614.188	1,92	596.513	2,44
Kimyasallar	2.459.961	4,85	2.010.318	6,3	1.573.991	6,44
Yiyecek Ürünleri	299.068	0,59	509.776	1,6	404.243	1,65
Ayak Giyim	1.895	0	8.154	0,03	6.981	0,03
Petrol	42.367.786	83,5	19.794.049	62	15.493.342	63,3
Deri Ürünleri	1.853	0	2.554	0,01	2.712	0,01
Mekanik ve Elektronik	402.794	0,79	650.119	2,04	732.058	2,99
Metaller	1.991.694	3,93	1.774.242	5,56	1.396.799	5,71
Mineraller	888.835	1,75	592.076	1,85	333.149	1,36
Muhtelif Ürünler	66.108	0,13	4.330.003	13,5	2.558.962	10,4
Plastik ve Kauçuk	926.681	1,83	756.546	2,37	401.867	1,64
Taş ve Cam	287.256	0,57	298.300	0,93	299.745	1,23
Tekstil ve Giyim	25.807	0,05	38.123	0,12	28.908	0,12
Ulaşım	38.315	0,08	67.949	0,21	159.219	0,65
Sebze	365.271	0,72	404.384	1,27	398.005	1,63
Ağaç	48.798	0,1	75.728	0,24	68.211	0,28
Toplam	50.718.324	100	31.926.516	100	24.454.713	100

Kaynak: <https://wits.worldbank.org/>

3.2.7.4.2. Umman İthalat Verileri

Umman Sultanlığı'nın 2014, 2015 ve 2016 yıllarında gerçekleştirmiş olduğu ithalat harcamalarının yıllara ve kalemlere göre yarımı Tablo 3.18'de verilmiştir. Buna göre Sultanlığın 2014 yılında yaptığı ithalat 29.3 milyar \$ seviyesinde iken, 2015 yılında 29 milyar \$ ve 2016 yılında 23.2 milyar \$'dır. Ülkenin ana ithalat kalemini tüketim malları oluşturmaktadır. 2014 yılında 12.4 milyar \$'lık tüketim malı ithal edilirken aynı kalemden 2015 yılında 9.6 milyar \$ ve 2016 yılında 7.9 milyar \$'lık ithalat yapılmıştır. Ana mallar için yapılan ithalat harcaması 2014 yılında 7.1 milyar \$ iken, 2015 yılında 6 milyar \$ ve 2016 yılında 5 milyar \$'dır.

Ara mallar kaleminden 2014 yılında 7 milyar \$'lık ithalat yapılırken bu rakamın aynı yılın toplam ithalatı içerisindeki payı 23.9 iken 2015 yılında yapılan 7 milyar \$'lık harcamanın payı %24.3 ve 2016 yılında yapılan 5.8 milyar \$'lık harcamanın payı %25.2'di.

Tablo 3.18 Umman İthalat Verileri (2014-2016)

İhracata Konu Olan Ürünler	2014		2015		2016	
	Bin \$	%	Bin \$	%	Bin \$	%
Ana Mallar	7.167.618	24,4	6.065.770	20,9	5.074.186	21,8
Tüketim Malları	12.426.515	42,4	9.656.516	33,2	7.901.800	33,9
Ara Mallar	7.012.871	23,9	7.071.165	24,3	5.867.390	25,2
Ham Maddeler	2.686.042	9,17	1.971.271	6,8	1.798.921	7,73
Hayvan	1.230.102	4,2	1.170.561	4,04	1.141.193	4,91
Kimyasallar	2.580.563	8,81	2.481.218	8,55	1.748.861	7,52
Yiyecek Ürünleri	1.094.742	3,74	1.156.541	3,99	1.172.830	5,04
Ayak Giyim	89.532	0,31	102.199	0,35	83.558	0,36
Petrol	1.904.250	6,5	3.461.119	11,9	2.019.368	8,68
Deri Ürünleri	37.758	0,13	49.036	0,17	33.153	0,14
Mekanik ve Elektronik	5.049.355	17,2	5.825.156	20,0	4.854.913	20,8
Metaller	3.434.789	11,7	3.268.006	11,2	3.018.737	12,9
Mineraller	1.471.288	5,02	915.267	3,16	842.222	3,62
Muhtelif Ürünler	1.219.511	4,16	5.411.061	18,6	3.465.082	14,9
Plastik ve Kauçuk	1.081.994	3,69	1.152.796	3,97	949.838	4,08
Taş ve Cam	1.112.527	3,8	1.282.602	4,42	1.384.915	5,95
Tekstil ve Giyim	395.498	1,35	426.939	1,47	357.186	1,54
Ulaşım	6.679.866	22,8	391.784	1,35	371.876	1,6
Sebze	1.316.474	4,49	1.256.446	4,33	1.329.322	5,72
Ağaç	604.843	2,06	656.313	2,26	486.951	2,09
Toplam	29.303.100	100	29.007.052	100	23.260.012	100

Kaynak: <https://wits.worldbank.org/>

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DÖVİZ KURUNUN TÜRKİYE İLE KÖRFEZ ÜLKELERİ ARASINDAKİ DIŞ TİCARET YAPISINA ETKİSİ: 2003-2018 YILLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME (ARDL MODELİ YARDIMIYLA)

Burada reel efektif döviz kurunun Türkiye ile Körfez ülkeleri arasındaki dış ticaret yapısına etkisi ve ilişkisi ARDL Modeli ile ekonometrik olarak analiz edilmiştir. İstatistiksel bilgiler verilerek veri seti tanımlaması yapılmış ve sonrasında ekonometrik analiz sonuçları bulgularıyla birlikte belirtilmiştir.

4.1. ARDL Yöntemi

Zaman serisi analizlerinde seriler her zaman durağan olmayabilir. Sahte regresyon sorununu ortaya çıkaran böyle durumlarda serileri durağan hale getirmek gerekmektedir. Bu nedenle serilerin farkları alınmaktadır. Diğer yöntemlerle analiz yapmak için serilerin aynı dereceden durağan olması gerekirken, farklı derecelerde durağan olan serilerin analizinde Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL modeli kullanılmaktadır. Bu durum aynı zamanda değişkenlerin uzun dönem ilişkilerini araştırmak için kullanılan eşbütünleşme testleri için de geçerlidir. Klasik eşbütünleşme testlerinde değişkenlerin aynı dereceden durağan olması şartı aranırken, farklı derecelerde durağan olan değişkenler için yine ARDL modelinden faydalanılmaktadır. ARDL modelinde sadece değişkenlerin iki ve daha üst derecelerde eşbütünleşme ilişkisi içinde olmaması gerekmektedir. Ayrıca, serilerin farklı gecikme uzunluğuna sahip olup kısa-uzun dönem ilişkilerinin analiz edilebilmesi de ARDL modelinin bir avantajıdır (Köprücü ve Sarıtaş, 2017: 81). Küçük örnekleme sahip çalışmalarda güvenilir sonuçlar vermesi ve hata düzeltme modeli ile uzun dönem bilgisi kaybedilmeden kısa ve uzun dönemde eşbütünleşme imkanı vermesi diğer avantajlarından (Yapar Saçık ve Karaçayır, 2015: 162). ARDL modelinin uzun ve kısa dönem ilişkileri aynı anda tahmin edebilmesi, modelden çıkarılan değişken veya otokorelasyon nedeniyle ortaya çıkabilecek problemleri otomatik olarak gidermesi, bağımlı-bağımsız değişken ayrımının

model tarafından belirlenmesi ve bu özellikleri sayesinde sapmasız - etkili tahmin ediciler üretmesi modelin seçiminde neden olarak gösterilmektedir (İpek, 2014: 114).

4.2. Birim Kök Testi

Eşbütünleşme ilişkisinin oluşturulabilmesi için her bir değişkenin aynı dereceden bütünüleşmeye tâbi olması gerekmektedir. Bir zaman serisinin ortalaması, varyansı ve otokovaryansı zamandan bağımsız ve sonlu ise bu zaman serisine ‘kovaryans durağan’ denir. Bir değişken d kez fark alındıktan sonra durağan hale geliyorsa, bu değişken d . dereceden bütünüleşiktir (Dölger ve Cin, 2002: 51). En basit tanımıyla durağanlık; ortalaması ve varyansı sabit olan yani zaman içerisinde değışiklik göstermeyen, herhangi bir trend etkisi taşımayan, kovaryansı hesaplandığı döneme değil, dönem arasındaki farka bağılı olan süreç olarak ifade edilmektedir. Durağan olmayan zaman serilerini tanımlamada rassal yürüyüş (random walk), hareketli ortalamalar (moving-averages process), otoregresif süreç (Auto Regressive process) gibi farklı birçok süreç geliştirilmiştir (Yıldız, 2018: 76-77). Serilerin durağanlığını araştırmak için çoğu zaman korelogram testi ve çeşitli birim kök testleri kullanılmaktadır. Birim kök testlerinin bir kısmı serilerdeki yapısal kırılmaları dikkate almazken, diğeri bir kısmı ise birim kökün varlığını araştırırken serilerdeki yapısal kırılmaları dikkate almaktadır. Zaman serilerindeki yapısal kırılmayı dikkate almadan seri içerisindeki birim kökün varlığını araştıran testlerden en sık kullanılanları Dickey-Fuller (DF) ve Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testleridir (Yıldırım, 2013: 91).

Panel birim kök testleri, geliştirilen test istatistiğinin panel veri setini oluşturan gruplar arasında yatay kesit bağımlılığını dikkate alıp almadığına göre ikiye ayrılmaktadır. Birinci nesil panel birim kök testleri olarak adlandırılan testler yatay kesit bağımlılığını dikkate almazken, ikinci nesil panel birim kök testlerinin ayırt edici özelliği test istatistiklerinin yatay kesit bağımlılığının dikkate alarak geliştirilmesidir. Panel eşbütünleşme çalışmalarında birinci nesil testlerden Levin; Lin; Chu (2002), Im; Pesaran; Shin (2003) ve Hadri (2000) tarafından önerilen testler yaygın bir biçimde kullanılmaktadır (Nazlıoğlu, 2010: 88). Birinci nesil panel birim kök testlerinin temel varsayımı paneli oluşturan yatay kesitlerin birbirinden bağımsız olduğu yani yatay kesit bağımlılığının olmadığıdır. Ancak, paneli oluşturan yatay kesit birimleri birçok durumda birbirinden etkilenir ve güvenilir sonuçlar elde edilebilmesi için yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan yöntemlerin yanı sıra yatay kesit bağımlılığını dikkate alan yöntemlerin de uygulanması gereklidir. Özellikle yatay kesit bağımlılığını dikkate alan panel birim kök yazını sürekli gelişme aşamasındadır ve geliştirilen testlere her

geçen gün yenileri eklenmektedir. Bu alanda geliştirilen testlerin çoğunluğu paneli oluşturan yatay kesit birimlerine ait hata terimlerinin faktör yapılarının modellenmesine dayanmaktadır. Öte yandan Pesaran (2007) yatay kesit bağımlılığının modellenmesinde hata terimlerinin faktör yapılarının tahmin edilmesinin yerine uygulaması daha kolay olan bir panel birim kök testi önermiştir (Nazlıoğlu, 2010: 91).

4.3. Eşbütünleşme Analizi

Eşbütünleşme analizi, aynı sırada bütünleşik zaman serileri arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığını ortaya koymak amacıyla geliştirilmiş bir yöntemdir. Düzey değerlerinde durağan olmayıp, aynı dereceden farkları alındığında durağanlaşan serilerin, orijinal değerlerinin analizde kullanılmasını sağlamaktadır. Fark alındığı zaman hem kısa dönemli şokların etkilerinin hem de uzun dönemli ilişkilerinin ortadan kalkmasına neden olmaktadır. Yani farkları alınarak durağan hale gelen seriler arasındaki regresyon analizleri, uzun dönemle ilgili bilgilerin kaybolması nedeniyle bir uzun ilişkisi ortaya koymamaktadır. Bundan dolayı eşbütünleşme analizi sayesinde değişkenlerin kısa-uzun dönem bilgileri kaybolmamakta ve her eşbütünleşik serinin hata düzeltme modelinin kurulmasıyla kısa-uzun dönem ilişkileri ayrı ayrı test edilebilmektedir. Eşbütünleşme, durağan olmayan seriler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi tanımlamaktadır. Farklı derecelerde durağan olan veri setinin modele sokulması problem oluşturabilir. Çünkü, durağan olan bir seri ile durağan olmayan bir serinin bileşimin sonucu durağan olmayan bir seriyi vermektedir (Işık vd., 2004: 332-333).

Sınır testi yaklaşımı F istatistiğine dayalı olarak gecikmeli değişkenlerin katsayılarının bütün olarak sıfırdan farklı olup olmadığına bakılmaktadır. Eşbütünleşmenin olmadığı hipotezine karşılık ($H_0: b_4 = b_5 = b_6 = b_7 = 0$) alternatif hipotez test edilmektedir ($H_A: b_4 \neq b_5 \neq b_6 \neq b_7 \neq 0$). Hesaplanan F istatistiği Pesaran vd. (2001) tarafından belirlenmiş kritik üst değeri aştığında eşbütünleşmenin olduğuna, alt değerin altına düştüğünde eşbütünleşmenin olmadığına, iki kritik değer arasında kaldığında ise yorum yapılamayacağını göstermektedir. Ayrıca Narayan (2005) küçük örneklem için alt ve üst kritik değerleri yeniden hesaplamıştır (Kudar, 2019: 30-31).

4.4. Literatür Taraması

Çalışmanın bu kısmında döviz kurunun dış ticaret dengesi üzerindeki etkisini ARDL yöntemi ile araştıran literatürdeki çalışmalar yer almaktadır.

Kimbugwe (2006: 51) çalışmasında ARDL Eşbütünleşme, Johansen modellemesi ve genelleştirilmiş etki-tepki fonksiyonu analizleri uygulanarak, Türkiye ve 9 büyük ticaret ortağı arasındaki 1960 ve 2000 yılları arasındaki yıllık toplam ve ayrıştırılmış verileri kullanarak kısa ve uzun vadede Türkiye İkili J-eğrisi hipotezini araştırmıştır. Türkiye'nin ikili J Eğrisi hipotezi için herhangi bir kanıt bulunamamış, bazı durumlarda Türk lirasındaki değer kaybının, ticaret dengesini uzun vadede denge seviyesinin ötesinde artırdığı görülmüştür.

Halıcıoğlu (2007: 11-12) çalışmasında, 1985-2005 dönemine ait üç aylık zaman serisi verilerini kullanarak, Türkiye'nin ikili J-eğrisi dinamiklerini on üç ticari ortağıyla ampirik olarak analiz etmiştir. Türk lirasındaki değer kaybının Türkiye ile on üç ticaret ortağı arasındaki ticaret dengesi üzerindeki kısa ve uzun vadeli etkileri, ARDL sınır testi yaklaşımı ve hata düzeltme modellemesi ile tahmin edilmektedir. Ampirik sonuçlar, kısa vadede J-eğrisi etkisi olmamasına karşın, uzun vadede Türk lirasındaki reel değer kaybının, Türkiye'nin birkaç ülkedeki ticaret dengesi üzerinde olumlu etkisi olduğunu göstermektedir. Uzun vadeli ticaret dengesi denklemlerinin kararlılığı CUSUM ve CUSUMSQ kararlılık testleri ile de kontrol edilmiştir.

Demirtaş (2014: 101), Türkiye ile Almanya arasındaki ikili dış ticaret dengesini incelemek amacıyla yaptığı çalışmada, ARDL modelini kullanmıştır. 2002M01-2012M08 aylık verilerin analiz edilerek, TL'nin reel değer kaybı neticesi kısa-uzun dönemde Türkiye ile Almanya arasındaki dış ticaret dengesi pozitif etkilenmiştir ve sonuçlar istatistiki olarak anlamlıdır. J eğrisi hipotezinde anlatıldığı gibi uzun dönem bir etkiden bahsedilmekte ancak kısa dönem etkisi hipotez ile uyumlu görülmemektedir.

Sevim ve Doğan (2016: 315-316) çalışmasında, Ocak 2002 – Kasım 2014 dönemi verileri kullanılarak döviz kuru oynaklığının Türkiye'nin en çok ihracat yaptığı beş ülke olan Almanya, Fransa, İtalya, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri arasındaki ihracat üzerindeki etkisini ARDL Sınır Testi Yaklaşımı ile analiz etmişlerdir. Analizler neticesinde döviz kuru oynaklığının ne kısa ne de uzun dönemde ihracat üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı yönündedir.

Bal vd. (2017: 78-79) reel kur değişimlerinin Türkiye ile AB ülkeleri arasındaki dış ticaret dengesine etkisini araştıran çalışmalarında, ticaret dengesinin belirleyicileri olarak yurtiçi ve yurtdışı gelir, reel döviz kuru ve ihracatın ithal içeriği ifade etmiştir. 1997M1-

2016M12 aylık verileri ile ihracat ve talep fonksiyonları tahmin edilmiştir. Reel efektif döviz kuru değişikliklerinin ihracat üzerinde kısa dönemde etkisi anlamsız bulunmuş, ancak ithalat üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif olduğu tespit edilmiştir. Kısa dönem bağlamında J eğrisi etkisinin geçersiz olduğu görülmüştür.

Aslan ve Ersungur (2018: 536-537) yaptıkları çalışmada, elde edilen sonuçlarla dış ticaret açıklarını azaltmak adına öneriler sunmak amacıyla Türkiye ile 10 OECD ülkesi arasındaki dış ticareti gelir ve fiyat esneklikleri çerçevesinde incelemişlerdir. 1998Q1-2014Q4 çeyreklik verileri kullanarak ARDL modeli ile yapılan analizler neticesinde Türk dış ticaretinde hiçbir mal grubunda Marshall-Lerner kuralı desteklemediği sonucu elde edilmiştir.

Kılıç vd. (2018: 124-125), ARDL Sınır Testi yaklaşımıyla Türkiye ekonomisinde J Eğrisi hipotezinin geçerliliğini araştırmak için iki farklı veri seti oluşturmuştur. Birinci set 1990-2015 yıllık verilerden, ikinci set 1998Q1-2016Q3 çeyreklik verilerden oluşmaktadır. Yıllık verilerin kullanıldığı yaklaşıma göre Türkiye ekonomisi için J eğrisi hipotezi geçerli olmazken, çeyreklik verilerin kullanıldığı yaklaşımda geçerli olduğu görülmüştür. TL'deki değer düşüşleri dört dönemde dış ticaret dengesini bozmakta, sonraki dönemlerde iyileştirmektedir.

Sivrikaya ve Ongan çalışmasında (2019: 236-237), 1981Q1-2015Q1 dönemi verileri ile J eğrisi hipotezini İngiltere ve temel ticaret ortağı 17 ülke arasındaki ikili ticaret üzerinden araştırmıştır. Doğrusal olmayan ARDL metodunu kullanmıştır. Neticede, İngiltere'nin 17 ticaret ortağı ile arasında J eğrisi hipotezinin geçerli olmadığı sonucuna varılmıştır. İngiliz sterlinin değerindeki ortaya çıkan değişiklikler kısa ve uzun dönemde İngiltere'nin dış ticaretini etkilemektedir.

Thuy and Thuy (2019: 11-12) yaptıkları çalışmada, döviz kurundaki oynaklığın Vietnam'daki ihracat üzerindeki etkisini 2000 yılının ilk çeyreğinden 2014 yılının dördüncü çeyreğine kadar olan üç aylık verileri kullanarak incelemektedirler. İhracatın talep fonksiyonunu kullanarak, döviz kurundaki değer düşüklüğünün ve dış gelirin Vietnam ihracatı üzerindeki etkisini de değerlendirmektedir. ARDL sınır testini kullanarak yapılan analizler neticesinde döviz kuru oynaklığının uzun vadede ihracat hacmini beklendiği gibi olumsuz yönde etkilediği görülmektedir. Yerli para biriminin değer kaybetmesi, kısa vadede ihracatı olumsuz etkilemektedir, ancak uzun vadede olumlu yönde etkilemektedir.

4.5. Metodoloji

Aşağıda kurulan model çerçevesinde araştırma yapılmıştır:

$$\ln TB_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln REER_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$$H_0: \alpha_1 = 0$$

$$H_1: \alpha_1 \neq 0$$

ARDL yaklaşımına göre oluşturulan eşbütünleşme modeli aşağıdaki gibidir:

$$\ln TB_{it} = \alpha_0 + \sum_{j=1}^m \alpha_{1j} \ln TB_{i,t-j} + \sum_{j=0}^m \alpha_{2j} \ln REER_{i,t-j} + \beta_1 \ln TB_{i,t-1} + \beta_2 \ln REER_{i,t-1} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Denklemden yer alan α_0 sabit sayıyı, ε_{it} hata terimini ifade etmektedir. Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisi ölçmek için kurulan ARDL modeline göre ticaret dengesi denklemi şöyledir:

$$\ln TB_{it} = \alpha_0 + \sum_{j=1}^m \alpha_{1j} \ln TB_{i,t-j} + \sum_{j=0}^m \alpha_{2j} \ln REER_{i,t-j} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

(2) nolu denklemde yer alan m maksimum gecikme uzunluğunu göstermektedir. Değişkenler arasındaki kısa dönem ilişkisi gösteren Hata Düzeltme Modeli aşağıdaki gibi gösterilmiştir:

$$\ln TB_{it} = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} \ln TB_{j,t-1} + \sum_{i=1}^n \alpha_{2i} \Delta \ln REER_{j,t-1} + \alpha_3 ECT_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4)$$

ECT hata düzeltme terimi uzun dönem ilişki denkleminde elde edilen hata terimlerini göstermektedir. Bu terime ait α_3 katsayısı kısa dönemdeki dengesizliğin uzun dönemde düzeltilmek için miktarını vermektedir. Bu katsayının negatif ve istatistiki olarak anlamlı olması gerekmektedir.

4.6. Veri Seti

Çalışmada 2003:01- 2018:12 dönemine ait aylık, reel efektif döviz kuru endeksi ve ithalat-ihracat serileri kullanılmıştır. Temel devresi 2003 yılı olan TÜFE Gelişmekte olan ülkeler bazlı reel efektif döviz kuru endeksi (REER) Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB)'nin resmi internet sitesindeki Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS)'den temin edilmiştir. Bir diğer seri olan Türkiye ile Körfez ülkeleri arasındaki dış ticaret dengesini oluşturan ihracat ve ithalat rakamları ABD doları olarak Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)'in

resmi internet sitesindeki dış ticaret istatistiklerinden elde edilmiştir. Dış ticaret dengesi normal koşullarda ihracatın ithalattan çıkarılmasıyla bulunmaktadır. Ancak bu sonucun negatif çıkma ihtimalinden dolayı literatürde birçok çalışmada (Bahmani-Oskooee, 1991, 2001; Boyd vd., 2001) uygulanan yöntemle dış ticaret dengesi (TB) ihracatın ithalata oranı şeklinde kullanılmıştır. Aşağıda kurulan model çerçevesinde araştırma yapılmıştır:

$$\ln TB = \alpha_0 + \alpha_1 \ln REER + \varepsilon_t$$

$$H_0: \alpha_1 = 0$$

$$H_1: \alpha_1 \neq 0$$

Çalışmada analizler Eviews 10 ekonometri paket programı ile yapılmıştır. Tablo 4.1’de değişkenlerle ilgili temel açıklayıcı istatistikler yer almaktadır.

Tablo 4.1 Değişkenlere İlişkin Açıklayıcı İstatistikler

	lnREER	lnTB						
		Suudi Arabistan	Irak	Kuveyt	Bahreyn	Katar	BAE	Umman
Ortalama	4,524257	0,565615	3,424728	1,117802	0,692179	1,110927	1,169918	2,065437
Medyan	4,532707	0,576997	3,599848	1,044855	0,505373	1,141564	1,278824	1,878312
Maksimum	4,752987	1,753731	6,110876	5,199026	4,021733	2,781070	3,186655	9,539023
Minimum	3,970292	-0,595072	0,853819	-1,883888	-2,583369	-0,911188	-0,955576	-0,526660
Standart sapma	0,150126	0,423233	1,013869	1,015427	1,238947	0,891755	0,916905	1,419258
Çarpıklık	-0,871726	0,261679	-0,225217	0,717425	0,449908	-0,254088	-0,152237	1,447176
Basıklık	3,795145	3,305576	2,972671	4,656013	2,677172	2,200446	2,255359	7,427745
Jarque-Bera	29,37507	2,938248	1,586682	38,40937	7,311089	7,105449	5,177549	212,1983
Olasılık	0,000000	0,230127	0,452331	0,000000	0,025847	0,028646	0,075112	0,000000

4.7. Ampirik Sonuçlar

Çalışmanın bu bölümünde analiz sonuçları yer almaktadır. Öncelikle serilerin durağan olup olmadıklarına bakılmış, sonrasında ARDL analizi yardımıyla koentegrasyon ve kısa-uzun dönem ilişki incelenmiştir.

4.7.1. Birim Kök Testleri

Analiz sonuçlarının güvenilir olduğunu belirlemek ve uygun analiz yöntemlerini saptamak için kullanılan serilerin durağanlık derecelerine bakılmaktadır. Bu nedenle serilerin durağan olup olmadığı birçok çalışmada kullanılan birim kök testlerinden Augmented Dickey Fuller (ADF) yöntemi ile incelenmiştir. Bu testin H_0 hipotezi “Seri durağan değildir (birim kök yoktur)” şeklindedir.

Tablo 4.2 Birim Kök Testi (Durağanlık Testi)

Değişkenler		ADF Birim Kök Testi (Düzey değerleri)				ADF Birim Kök Testi (Birinci Farklar)				
		Test istatistiği		Kritik değerler		Test istatistiği		Kritik değerler		
		p değeri	%1	%5	%10	p değeri	%1	%5	%10	
lnREER	Sabitli	-0,0131	0,9554	-3,4654	-2,87678	-2,5750	0,0000	-3,4654	-2,8768	-2,5750
	Sabitli-trendli	-2,9115	0,1613	-4,0079	-3,4340	-3,1409	0,0000	-4,0079	-3,4340	-3,1409
	Sabitli	-4,8430(1)	0,0001	-3,4648	-2,8766	-2,5749				
lnTB _{Saudi}	Sabitli-trendli	-5,1373(1)	0,0002	-4,0071	-3,4337	-3,1407				
	Sabitli	-1,2126	0,6688	-3,4676	-2,8778	-2,5755	0,0000	-3,4676	-2,8778	-2,5755
	Sabitli-trendli	-1,7069	0,7443	-4,0110	-3,4356	-3,1418	0,0000	-4,0110	-3,4356	-3,1418
lnTB _{Kuveyt}	Sabitli	-2,7313	0,0707	-3,4658	-2,8770	-2,5751	0,0000	-3,4658	-2,8770	-2,5751
	Sabitli-trendli	-2,4157	0,3702	-4,0084	-3,4343	-3,1411	0,0000	-4,0084	-3,4343	-3,1411
	Sabitli	-1,2514	0,6516	-3,4666	-2,8774	-2,5753	0,0006	-3,4672	-2,8776	-2,5754
lnTB _{Bahreyn}	Sabitli-trendli	-1,1423	0,9180	-4,0074	-3,4338	-3,1408	0,0043	-4,0104	-3,4353	-3,1417
	Sabitli	-0,8242	0,8095	-3,4666	-2,8775	-2,5753	0,0000	-3,4670	-2,8775	-2,5754
	Sabitli-trendli	-7,2246	0,0000	-4,0074	-3,4338	-3,1414	0,0000	-4,0101	-3,4351	-3,1416
lnTB _{BAE}	Sabitli	-1,1613	0,6908	-3,4662	-2,8772	-2,5752	0,0000	-3,4662	-2,8772	-2,5752
	Sabitli-trendli	-6,5118	0,0000	-4,0068	-3,4335	-3,1406	0,0000	-4,0090	-3,4346	-3,1412
	Sabitli	-8,4940 (1)	0,0000	-3,4697	-2,8787	-2,5760				
lnTB _{Umman}	Sabitli-trendli	-8,4834(1)	0,0000	-4,0140	-3,4370	-3,1426				

Not: Olasılık değeri MacKinnon (1196) tek taraflı p değeridir, maksimum gecikme uzunluğu 12’dir ve uygun gecikme uzunluğu Akaike Bilgi Kriteri (AIC) ile seçilmiştir.

Tablo 4.2’de $\ln REER$, $\ln TB_{Suudi}$, $\ln TB_{Irak}$, $\ln TB_{Kuveyt}$, $\ln TB_{Bahreyn}$, $\ln TB_{Katar}$, $\ln TB_{BAE}$, $\ln TB_{Umman}$ değişkenleri için sabitli ve sabitli-trendli model olarak düzey $I(0)$ ve birinci fark $I(1)$ değerlerinde ADF birim kök test sonuçları yer almaktadır. Tabloda görüldüğü gibi $\ln TB_{Suudi}$ ve $\ln TB_{Umman}$ sabitli ve sabitli-trendli modelde %1, %5 ve %10 önem seviyelerinde düzey değerinde $I(0)$ durağan konumdadır. $\ln REER$, $\ln TB_{Irak}$ ve $\ln TB_{Bahreyn}$ değişkenlerinin, sabitli ve sabitli-trendli modellerde durağan olmadıkları ve birinci farkları alındıktan sonra her iki model açısından bütün önem seviyelerinde durağan $I(1)$ oldukları görülmektedir. $\ln TB_{Kuveyt}$ değişkeni düzey değerinde $I(0)$ ve %10 önemi düzeyinde sabit modelde durağan bulunmuş, birinci fark alındığında sabitli ve sabitli-trendli modellerde bütün önem düzeylerinde durağan hale gelmiştir. $\ln TB_{Katar}$ ve $\ln TB_{BAE}$ değişkenleri düzey değerinde $I(0)$ sabitli-trendli modelde bütün önem düzeylerinde durağan bulunmuş, birinci fark alındığında sabitli ve sabitli-trendli modellerde bütün önem düzeylerinde durağan hale gelmiştir. Böylelikle ARDL sınır testi için gerekli olan farklı düzeylerde durağan olma (birim kök içermeme) durumu ortaya koyuldu. Parantez içerisindeki rakamlar değişkenlerin durağan hale geldikleri gecikme uzunluklarını göstermektedir.

Tablo 4.3 Değişkenlerin Korelasyon Katsayısı

2003-2018	TB_{Suudi}	TB_{Irak}	TB_{Kuveyt}	$TB_{Bahreyn}$	TB_{Katar}	TB_{BAE}	TB_{Umman}
REER	0,40	0,33	0,13	0,24	0,67	0,70	0,15

Değişkenlerin korelasyon katsayısına bakıldığında değerleri 0 ile 1 arasında değişiklik göstermektedir. Katsayı 1’e yaklaştıkça değişkenler arasında güçlü bir ilişki olduğu, 0’a yaklaştıkça da değişkenler arasında zayıf bir ilişki olduğu söylenebilir. Ayrıca katsayının önündeki işaret (+) ise pozitif yönlü ilişki, (-) ise negatif yönlü ilişki bulunmaktadır. Korelasyon analiz sonuçlarına göre reel efektif döviz kuru ile Türkiye-Körfez ülkeleri arasındaki dış ticaret dengesi arasında pozitif yönlü bir ilişkiden söz edilebilir. Yani pozitif bir korelasyon vardır. Katar (%67) ve BAE (%70) ile olan dış ticaret dengesinin reel efektif döviz kuru ile olan ilişkisi diğerlerine göre daha güçlü olarak görülmektedir.

4.7.2. ARDL Koentegrasyon (Eşbütünleşme) Testi ve ARDL modeli

Eşbütünleşme analizi uzun dönem serilerinde fark almaktan kaynaklanan bilgi kaybını gidermekte ve çözümü için büyük kolaylık sağlamaktadır. Engle Granger, Johansen ve ARDL eşbütünleşme testlerinden bazılarıdır. Eşbütünleşme testleri değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin incelenmesinde kullanılmaktadır. Genellikle kullanılan eşbütünleşme testleri değişkenlerin aynı seviyede durağan olmasını kabul eder. Bundan dolayı eşbütünleşme

testlerinde bir kısıtlama oluşur. Fakat Pesaran ve diğerleri (1996), farklı seviyeden durağan değişkenler arasındaki ilişkinin analizine imkan sağlayan ARDL yaklaşımını önermişlerdir (Bahmani Oskooee ve Chi Wing Ng, 2002 aktaran Altun ve İşleyen, 2019: 668).

Tablo 4.4 Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi (Suudi Arabistan)

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	282.4662	NA	0.000149	-3.133701	-3.098088	-3.119260
1	311.3678	56.83443	0.000113	-3.411931	-3.305091	-3.368608
2	336.0936	48.07014	8.97e-05*	-3.643504*	-3.465437*	-3.571299*
3	338.2359	4.117040	9.16e-05	-3.622747	-3.373454	-3.521661
4	343.5393	10.07358*	9.03e-05	-3.637311	-3.316792	-3.507343
5	344.5751	1.944251	9.33e-05	-3.604191	-3.212445	-3.445341
6	346.6762	3.897113	9.53e-05	-3.582975	-3.120003	-3.395243
7	347.9375	2.311201	9.83e-05	-3.552375	-3.018176	-3.335761
8	351.7623	6.923051	9.85e-05	-3.550417	-2.944992	-3.304922
9	352.3296	1.014076	0.000102	-3.512062	-2.835410	-3.237685
10	356.5209	7.399246	0.000102	-3.514200	-2.766322	-3.210941
11	359.2842	4.816528	0.000104	-3.500383	-2.681278	-3.168242
12	364.6648	9.258249	0.000102	-3.515808	-2.625477	-3.154786

Koentegrasyon testini uygulamadan önce model ile ilgili optimal gecikme uzunluğuna karar verilmektedir. Tabloda görüldüğü üzere * işaretinin en fazla olduğu 2. dönem uygun gecikme uzunluğu olarak belirlenmiştir.

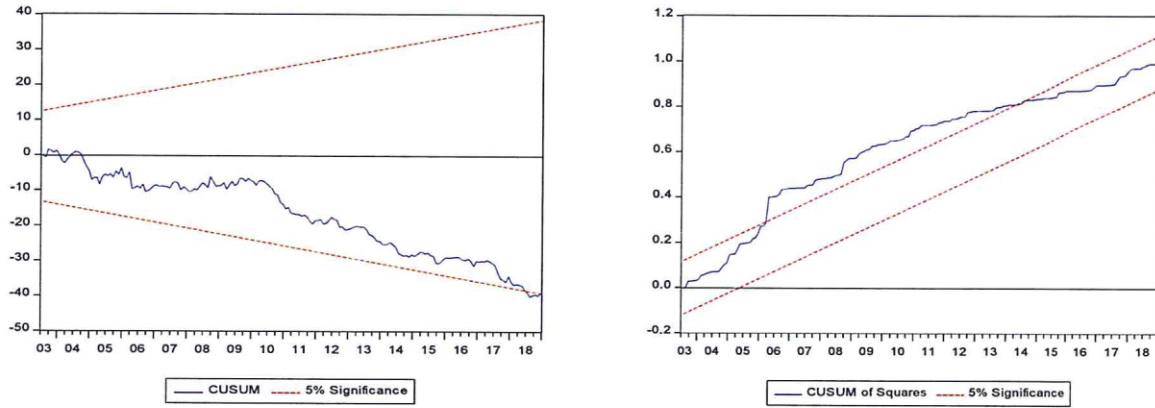
Tablo 4.5 ARDL Modeli ve Koentegrasyon Test Sonuçları (Suudi Arabistan)

ARDL Modeli	F İstatistiği	%1 Alt ve Üst Kritik Değerleri	%5 Alt ve Üst Kritik Değerleri
$\ln TB_{Suudi} / \ln REER (2,0)$	11,668	6,84-7,84	4,94-5,73
Diagnostik (Tanısal) Testler	X² istatistiği		X² istatistiği
Breusch-Godfrey LM Otokorelasyon	0,905 (0,406)	Jarque-Bera Normallik	17,42 (0,000)
Breusch-Pagan-Godfrey Değişen Varyans	1,462 (0,227)	R ²	0,3947

Not: Parantez içinde yazılan rakamlar olasılık değerlerini göstermektedir. Alt ve üst kritik değerler Narayan (2005: 1987)'den alınmıştır. Maksimum gecikme uzunluğu 3 olarak alınmıştır.

Tabloda en uygun ARDL modeli, koentegrasyonun olup olmadığı, otokorelasyon durumu, hata terimlerinde değişen varyansın olup olmadığı ve hataların normal dağılıp dağılmadığı görülmektedir. ARDL (2,0) modeli en uygun model olarak tahmin edilmektedir. Modelde koentegrasyon yani eşbütünleşme olup olmadığını sınamak için F istatistiği hesaplanmıştır. Bu değer alt kritik değerden küçükse, H_0 kabul edilir, yani değişkenler arasında koentegrasyon yoktur. F istatistik değeri alt ve üst kritik değerler arasında yer alırsa kesin bir yorum yapılamaz. Elde edilen F istatistik değeri üst kritik değerin üzerinde ise değişkenlerin koentegre olduğu ifade edilir, H_0 reddedilir (Narayan ve Smyth, 2004: 24-45). Buna göre, Narayan (2005: 1987)'in %1 üst kritik değerinden büyük olduğu için %1 önem

seviyesinde değişkenler arasında koentegrasyon olduğu ifade edilir. Reel efektif döviz kuru ile Türkiye-Suudi Arabistan arasındaki dış ticaret dengesinin uzun dönemli bir ilişkisinin olduğu söylenebilir. Modelin R^2 değerinin 0,3947 çıkması, reel efektif döviz kurunun Türkiye-Suudi Arabistan arasındaki dış ticaret dengesindeki değişmelerin %40'ını açıklayabildiğini göstermektedir. Modelde otokorelasyon, değişen varyans ve normallik gibi problemlerin olmaması modelin etkinliği açısından önemlidir. Bunlarla ilgili olarak Tablo 23'te diagnostik (tanısal) test sonuçlarına yer verilmiştir. Diagnostik testler incelendiğinde, Jarque-Bera değeri (17,42 / 0,0000) hataların normal dağılmadığını, Breusch-Godfrey LM test değeri (0,905 / 0,406) hata terimlerinde otokorelasyonun olmadığını, Breusch-Pagan-Godfrey test değeri (1,462 / 0,227) modelin hata terimlerinde değişen varyansın olmadığını göstermektedir.

Şekil 4.1 CUSUM ve CUSUMQ (Suudi Arabistan)

2003-2018 yılları arasında meydana gelen yapısal kırılmaların modelde yer alan parametrelerde oluşturduğu değişiklikler 1975 yılında Brown vd. tarafından geliştirilen CUSUM ve CUSUMQ testleri yardımıyla araştırılmıştır. Ardışık hataların toplamını CUSUM testi, ardışık hataların karelerinin toplamını CUSUMQ testi ortaya koymaktadır. Her iki toplam, %95 güven aralığı içinde veya %5 anlamlılık düzeyinde kritik sınırlar içerisinde (iki çizgi arasında) yer alması ARDL modeli (2,0) açısından istikrarı göstermektedir. CUSUM testi sonucuna göre model değişkenlerinin istikrarlı olduğu, CUSUMQ testi sonucuna göre model değişkenlerinin istikrarlı olmadığı bulunmuştur. Bir başka deyişle %95 güven aralığında CUSUMQ testine göre 2003-2018 dönemleri arasında yapısal bir kırılma olduğu kabul edilir.

Tablo 4.6 Uzun ve Kısa Dönem Katsayıları (Suudi Arabistan)

Değişkenler	Uzun Dönem Katsayıları				Kısa Dönem Katsayıları		
	Katsayı	t-istatistiği	Olasılık		Katsayı	t-istatistiği	Olasılık
lnREER	0,1859	0,0763	0,9392	lnREER	0,0568	0,0762	0,9394
α	0,1636	3,7952	0,0002	ECT	-0,3057	-4,8437	0,0000

Bu çalışmadaki amaç, reel efektif döviz kurunun Türkiye-Körfez ülkeleri arasındaki dış ticaret dengesini kısa ve uzun dönemde nasıl etkilediğini araştırmaktır. Yukarıdaki tablo da reel efektif döviz kuru ile Türkiye-Suudi Arabistan arasındaki dış ticaret dengesini kısa ve uzun dönemde ilişkisini göstermektedir. Tablo'da ARDL modelinde yer alan değişkenlerin kısa ve uzun dönem katsayıları yer almaktadır. Burada reel efektif döviz kurundaki düşüşler Türk Lirasının değer kaybetmesini, artışlar ise Türk Lirasının değer kazanmasını ifade etmektedir. Buna göre, 2003-2018 aylık verilerine göre reel efektif döviz kurunun etkisi bulunmaktadır ancak katsayılar %95 güven aralığında istatistiki olarak anlamlı değildir. Hata düzeltme katsayısı (ECT) kısa dönem içerisinde meydana gelen bir şokun ne kadar çabuk bir şekilde dengeye geleceğini göstermektedir, negatif ve istatistiki olarak anlamlı olması beklenir. Kısa dönemde oluşan bir şokun %31'inin bir sonraki dönemde dengeye geldiği, tam dengenin ancak üç dönem sonra tekrar sağlandığı görülmektedir.

Tablo 4.7 Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi (Irak)

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-148.9753	NA	0.019249	1.725432	1.761601	1.740103
1	211.5434	708.6768	0.000327	-2.349068	-2.240561*	-2.305054
2	217.9152	12.37937	0.000318	-2.376173	-2.195329	-2.302818
3	229.0846	21.44526	0.000293	-2.458109	-2.204927	-2.355411*
4	234.6655	10.58779*	0.000288*	-2.476177*	-2.150656	-2.344137
5	237.8740	6.013616	0.000291	-2.467131	-2.069272	-2.305748
6	239.4517	2.921117	0.000299	-2.439448	-1.969252	-2.248723
7	241.5761	3.884461	0.000306	-2.418012	-1.875477	-2.197945
8	246.2458	8.432204	0.000303	-2.425666	-1.810793	-2.176256
9	248.9799	4.874546	0.000308	-2.411199	-1.723988	-2.132447
10	253.4889	7.935806	0.000306	-2.417016	-1.657467	-2.108921
11	258.8710	9.349439	0.000302	-2.432811	-1.600924	-2.095374
12	260.5813	2.931996	0.000310	-2.406643	-1.502419	-2.039864

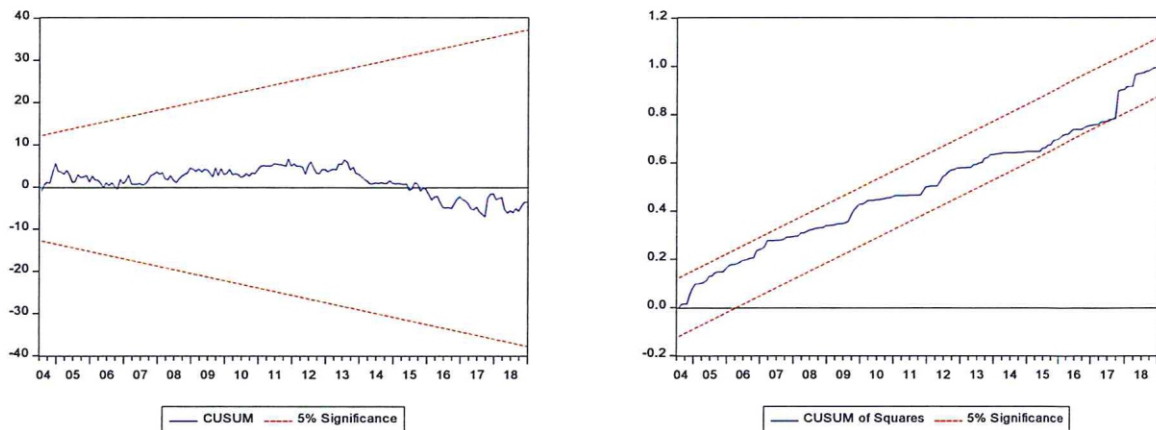
Koentegrasyon testini uygulamadan önce model ile ilgili optimal gecikme uzunluğuna karar verilmektedir. Tabloda görüldüğü üzere * işaretinin en fazla olduğu 4. dönem uygun gecikme uzunluğu olarak belirlenmiştir.

Tablo 4.8 ARDL Modeli ve Koentegrasyon Test Sonuçları (Irak)

ARDL Modeli	F İstatistiği	%1 Alt ve Üst Kritik Değerleri	%5 Alt ve Üst Kritik Değerleri
$\ln TB_{\text{Irak}} / \ln REER (4,2)$	58,359	6,84-7,84	4,94-5,73
Diagnostik Testler	X ² istatistiği		X ² istatistiği
Breusch-Godfrey LM Otokorelasyon	0,565 (0,688)	Jarque-Bera Normallik	69,61 (0,000)
Breusch-Pagan-Godfrey Değişen Varyans	0,577 (0,774)	R ²	0,1667

Not: Parantez içinde yazılan rakamlar olasılık değerlerini göstermektedir. Alt ve üst kritik değerler Narayan (2005: 1987)'den alınmıştır. Maksimum gecikme uzunluğu 4 olarak alınmıştır.

Tabloda en uygun ARDL modeli, koentegrasyonun olup olmadığı, otokorelasyon durumu, hata terimlerinde değişen varyansın olup olmadığı ve hataların normal dağılıp dağılmadığı görülmektedir. ARDL (4,2) modeli en uygun model olarak tahmin edilmektedir. Modelde koentegrasyon olup olmadığını sınamak için F istatistiği hesaplanmıştır. Buna göre, Narayan (2005: 1987)'in %1 üst kritik değerinden büyük olduğu için değişkenler arasında koentegrasyon olduğu söylenir. Başka bir deyişle, reel efektif döviz kuru ile Türkiye-Irak arasındaki dış ticaret dengesinin uzun dönemli bir ilişkisinin olduğu ifade edilir. Modelin R² değerinin 0,1667 çıkması, kısa dönemde reel efektif döviz kurunun Türkiye-Irak arasındaki dış ticaret dengesindeki değişmelerin %17'sini açıklayabildiğini göstermektedir. Tabloda verilen diagnostik (tanısal) test sonuçları incelendiğinde, Jarque-Bera değeri (69,61 / 0,0000) hataların normal dağılmadığını, Breusch-Godfrey LM test değeri (0,565 / 0,688) hata terimlerinde otokorelasyonun olmadığını, Breusch-Pagan-Godfrey test değeri (0,577 / 0,774) modelin hata terimlerinde değişen varyansın olmadığını göstermektedir.

Şekil 4.2 CUSUM ve CUSUMQ (Irak)

Şekilde görülen CUSUM ve CUSUMQ testleri %95 güven aralığı veya %5 anlamlılık düzeyinde kritik sınırlar içerisinde (iki çizgi arasında) yer alması ARDL modeli (4,2) açısından istikrarı göstermektedir. Her iki test açısından model değişkenlerinin istikrarlı

olduğu bulunmuştur. Bir başka deyişle %95 güven aralığında CUSUM ve CUSUMQ testlerine göre 2003-2018 dönemleri arasında yapısal bir kırılma olmadığı görülmektedir.

Tablo 4.9 Uzun ve Kısa Dönem Katsayıları (Irak)

Değişkenler	Uzun Dönem Katsayıları				Kısa Dönem Katsayıları		
	Katsayı	t-istatistiği	Olasılık		Katsayı	t-istatistiği	Olasılık
lnREER	1,1275	0,7523	0,4529	lnREER	-0,7984	-0,6684	0,5048
α	-0,0162	-0,3760	0,7073	ECT	-1,9337	-10,8346	0,0000

Tablo reel efektif döviz kurunun Türkiye-Irak arasındaki dış ticaret dengesini kısa ve uzun dönemde nasıl etkilediğini göstermektedir. Tabloda ARDL modelinde yer alan değişkenlerin kısa ve uzun dönem katsayıları yer almaktadır. Buna göre, 2003-2018 aylık verilerine göre reel efektif döviz kurunun Türkiye-Irak arasındaki dış ticaret dengesine etkisinin olduğu, ancak elde edilen katsayının istatistiki olarak anlamsız olduğu görülmektedir. Hata düzeltme katsayısına (ECT) göre ise, kısa dönemde oluşan bir şokun dönem bitmeden dengeye geldiği görülmektedir.

Tablo 4.10 Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi (Kuveyt)

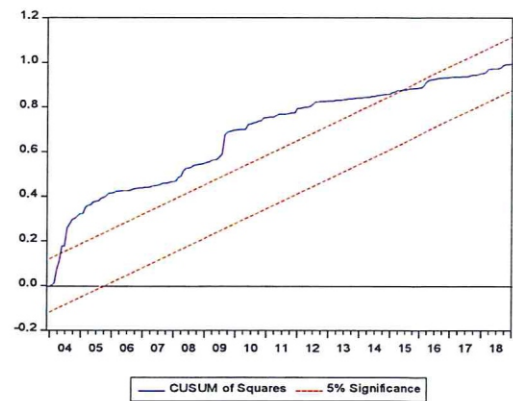
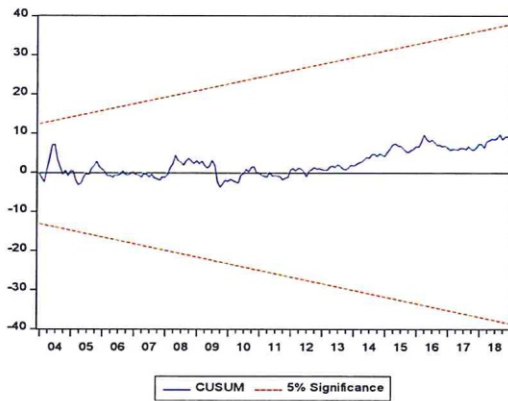
Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	133.1541	NA	0.000792	-1.465409	-1.429796	-1.450969
1	159.0392	50.90240	0.000620	-1.709935	-1.603095	-1.666612
2	172.5751	26.31566	0.000557	-1.816482	-1.638415	-1.744277
3	184.0278	22.00972	0.000513	-1.899752	-1.650460*	-1.798666
4	191.8506	14.85896	0.000491*	-1.942465*	-1.621946	-1.812497*
5	193.5429	3.176504	0.000504	-1.916680	-1.524935	-1.757830
6	197.1415	6.674602	0.000507	-1.912196	-1.449224	-1.724464
7	198.5314	2.546839	0.000522	-1.883033	-1.348834	-1.666419
8	200.5721	3.693805	0.000534	-1.861141	-1.255716	-1.615646
9	204.4518	6.935701	0.000535	-1.859797	-1.183145	-1.585420
10	208.0867	6.416998	0.000537	-1.855718	-1.107840	-1.552459
11	210.3171	3.887560	0.000548	-1.835945	-1.016841	-1.503805
12	217.4594	12.28960*	0.000530	-1.871055	-0.980724	-1.510033

Koentegrasyon testini uygulamadan önce model ile ilgili optimal gecikme uzunluğuna karar verilmektedir. Tabloda görüldüğü üzere * işaretinin en fazla olduğu 4. dönem uygun gecikme uzunluğu olarak belirlenmiştir.

Tablo 4.11 ARDL Modeli ve Koentegrasyon Test Sonuçları (Kuveyt)

ARDL Modeli	F İstatistiği	%1 Alt ve Üst Kritik Değerleri	%5 Alt ve Üst Kritik Değerleri
$\ln TB_{Kuveyt} / \ln REER (4,0)$	3,517	6,84-7,84	4,94-5,73
Diagnostik Testler	X ² istatistiği		X ² istatistiği
Breusch-Godfrey LM Otokorelasyon	5,314 (0,000)	Jarque-Bera Normallik	25,14(0,000)
Breusch-Pagan-Godfrey Değişen Varyans	2,189 (0,057)	R ²	0,3486

Tabloda en uygun ARDL modeli, koentegrasyonun olup olmadığı, otokorelasyon durumu, hata terimlerinde değişen varyansın olup olmadığı ve hataların normal dağılıp dağılmadığı görülmektedir. ARDL (4,0) modeli en uygun model olarak tahmin edilmektedir. Modelde koentegrasyon olup olmadığını sınamak için F istatistiği hesaplanmıştır. Buna göre, Narayan (2005: 1987)'in %1, %5 ve %10 kritik değerlerinden küçük olduğu için değişkenler arasında koentegrasyon olmadığı söylenir. Başka bir deyişle, reel efektif döviz kuru ile Türkiye-Kuveyt arasındaki dış ticaret dengesinin uzun dönemli bir ilişkisinin olmadığı ifade edilir. Modelin R² değerinin 0,3486 çıkması, kısa dönemde reel efektif döviz kurunun Türkiye-Kuveyt arasındaki dış ticaret dengesindeki değişmelerin %35'ini açıklayabildiğini göstermektedir. Tabloda verilen diagnostik (tanısal) test sonuçları incelendiğinde, Jarque-Bera değeri (25,14 / 0,0000) hataların normal dağılmadığını, Breusch-Godfrey LM test değeri (4,959 / 0,000) hata terimlerinde otokorelasyonun olduğunu, Breusch-Pagan-Godfrey test değeri (2,189 / 0,057) modelin hata terimlerinde değişen varyansın olduğunu göstermektedir.

Şekil 4.3 CUSUM ve CUSUMQ (Kuveyt)

Şekilde görülen CUSUM ve CUSUMQ testleri %95 güven aralığı veya %5 anlamlılık düzeyinde kritik sınırlar içerisinde (iki çizgi arasında) yer alması ARDL modeli (4,0) açısından istikrarı göstermektedir. CUSUM testi sonucuna göre model değişkenlerinin istikrarlı olduğu, CUSUMQ testi sonucuna göre model değişkenlerinin istikrarlı olmadığı bulunmuştur. CUSUMQ testine göre son dört yılda kritik sınırlar içinde geçtiği görülmüştür.

%95 güven aralığında CUSUMQ göre 2003-2018 dönemleri arasında yapısal bir kırılma olduğu kabul edilir.

Tablo 4.12 Uzun ve Kısa Dönem Katsayıları (Kuveyt)

Değişkenler	Uzun Dönem Katsayıları				Kısa Dönem Katsayıları		
	Katsayı	t-istatistiği	Olasılık		Katsayı	t-istatistiği	Olasılık
lnREER	0,2830	0,1444	0,8854	lnREER	0,0536	0,1430	0,8865
A	-0,0499	-0,0297	0,9764	ECT	-2,7856	-11,5572	0,0000

Tablo, reel efektif döviz kurunun Türkiye-Kuveyt arasındaki dış ticaret dengesini kısa ve uzun dönemde nasıl etkilediğini göstermektedir. Tabloda ARDL modelinde yer alan değişkenlerin kısa ve uzun dönem katsayıları yer almaktadır. Buna göre, 2003-2018 aylık verilerine göre reel efektif döviz kurunun Türkiye-Kuveyt arasındaki dış ticaret dengesine etkisinin olduğu, ancak elde edilen katsayının istatistiki olarak anlamsız olduğu görülmektedir. Hata düzeltme katsayısına (ECT) göre ise, kısa dönemde oluşan bir şokun dönem bitmeden dengeye geldiği görülmektedir.

Tablo 4.13 Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi (Bahreyn)

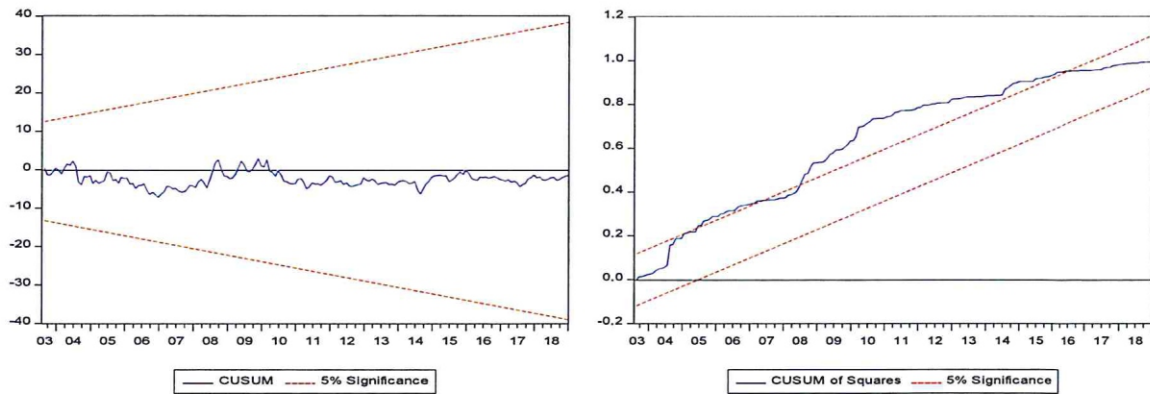
Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	117.5891	NA	0.000942	-1.291499	-1.255886	-1.277058
1	140.9363	45.91164	0.000759	-1.507668	-1.400828	-1.464345
2	162.3965	41.72155	0.000625	-1.702754	-1.524688*	-1.630550*
3	165.0959	5.187789	0.000634	-1.688223	-1.438930	-1.587137
4	171.0173	11.24720	0.000620*	-1.709690*	-1.389171	-1.579722
5	173.6956	5.027543	0.000630	-1.694923	-1.303177	-1.536073
6	174.7398	1.936645	0.000651	-1.661897	-1.198925	-1.474165
7	178.4576	6.812601	0.000653	-1.658744	-1.124546	-1.442131
8	180.1329	3.032401	0.000671	-1.632770	-1.027345	-1.387275
9	181.1787	1.869523	0.000693	-1.599762	-0.923110	-1.325385
10	182.8690	2.983950	0.000712	-1.573955	-0.826077	-1.270696
11	183.6086	1.289125	0.000739	-1.537526	-0.718421	-1.205385
12	190.9628	12.65418*	0.000712	-1.575003	-0.684672	-1.213981

Koentegrasyon testini uygulamadan önce model ile ilgili optimal gecikme uzunluğuna karar verilmektedir. Tabloda görüldüğü üzere * işaretine göre 2. dönem uygun gecikme uzunluğu olarak belirlenmiştir.

Tablo 4.14 ARDL Modeli ve Koentegrasyon Test Sonuçları (Bahreyn)

ARDL Modeli	F İstatistiği	%1 Alt ve Üst Kritik Değerleri	%5 Alt ve Üst Kritik Değerleri
$\ln TB_{Bahreyn} / \ln REER (2,0)$	142,95	6,84-7,84	4,94-5,73
Diagnostik Testler	X^2 istatistiği		X^2 istatistiği
Breusch-Godfrey LM Otokorelasyon	5,380 (0,005)	Jarque-Bera Normallik	2,73 (0,255)
Breusch-Pagan-Godfrey Değişen Varyans	1,838 (0,142)	R^2	0,3100

Tabloda en uygun ARDL modeli, koentegrasyonun olup olmadığı, otokorelasyon durumu, hata terimlerinde değişen varyansın olup olmadığı ve hataların normal dağılıp dağılmadığı görülmektedir. ARDL (2,0) modeli en uygun model olarak tahmin edilmektedir. Modelde koentegrasyon olup olmadığını sınamak için F istatistiği hesaplanmıştır. Buna göre, Narayan (2005: 1987)'in %1 üst kritik değerinden büyük olduğu için %1 önem seviyesinde değişkenler arasında koentegrasyon olduğu ifade edilir. Reel efektif döviz kuru ile Türkiye-Bahreyn arasındaki dış ticaret dengesinin uzun dönemli bir ilişkisinin olduğu söylenebilir. Modelin R^2 değerinin 0,3100 çıkması, kısa dönemde reel efektif döviz kurunun Türkiye-Bahreyn arasındaki dış ticaret dengesindeki değişmelerin %31'ini açıklayabildiğini göstermektedir. Tablodaverilen diagnostik (tanısal) test sonuçları incelendiğinde, Jarque-Bera değeri (2,73/ 0,255) hataların normal dağıldığını, Breusch-Godfrey LM test değeri (5,380 / 0,005) hata terimlerinde otokorelasyonun olmadığını, Breusch-Pagan-Godfrey test değeri (1,838 / 0,142) modelin hata terimlerinde değişen varyansın olduğunu göstermektedir.

Şekil 4.4 CUSUM ve CUSUMQ (Bahreyn)

Şekilde görülen CUSUM ve CUSUMQ testleri %95 güven aralığı veya %5 anlamlılık düzeyinde kritik sınırlar içerisinde (iki çizgi arasında) yer alması ARDL modeli (2,0) açısından istikrarı göstermektedir. CUSUM testine göre model değişkenleri büyük oranda istikrarlı bulunurken, CUSUMQ testine göre ilk iki ve son iki yılda kritik sınırlar içinde yer

aldığı yani istikrarlı olduğu görülmüştür. %95 güven aralığında CUSUMQ testine göre 2003-2018 dönemleri arasında yapısal bir kırılma yaşanmıştır.

Tablo 4.15 Uzun ve Kısa Dönem Katsayıları (Bahreyn)

Değişkenler	Uzun Dönem Katsayıları				Kısa Dönem Katsayıları		
	Katsayı	t-istatistiği	Olasılık		Katsayı	t-istatistiği	Olasılık
lnREER	0,2967	0,2795	0,7802	lnREER	0,1071	0,2782	0,7812
α	0,0027	0,0444	0,9646	ECT	-1,9757	-16,9544	0,0000

Tablo, reel efektif döviz kurunun Türkiye-Bahreyn arasındaki dış ticaret dengesini kısa ve uzun dönemde nasıl etkilediğini göstermektedir. Tabloda ARDL modelinde yer alan değişkenlerin kısa ve uzun dönem katsayıları yer almaktadır. Buna göre, 2003-2018 aylık verilerine göre reel efektif döviz kurunun Türkiye-Bahreyn arasındaki dış ticaret dengesine etkisinin olduğu, ancak elde edilen katsayının istatistiki olarak anlamsız olduğu görülmektedir. Hata düzeltme katsayısına (ECT) göre ise, kısa dönemde oluşan bir şokun dönem bitmeden dengeye geldiği görülmektedir.

Tablo 4.16 Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi (Katar)

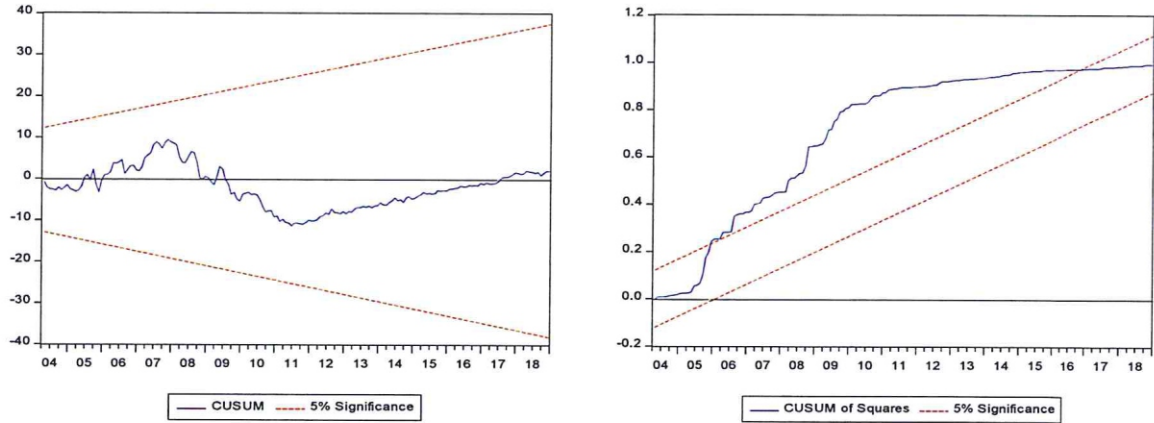
Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	125.5501	NA	0.000862	-1.380448	-1.344835	-1.366007
1	141.1294	30.63630	0.000757	-1.509825	-1.402986	-1.466503
2	156.5974	30.07186	0.000666	-1.637959	-1.459893*	-1.565755
3	159.5162	5.609297	0.000674	-1.625879	-1.376586	-1.524793
4	170.9248	21.67014	0.000621	-1.708658	-1.388138	-1.578690*
5	174.5264	6.760491	0.000624	-1.704206	-1.312460	-1.545356
6	180.4002	10.89434	0.000611*	-1.725142*	-1.262169	-1.537410
7	181.6695	2.325862	0.000630	-1.694631	-1.160432	-1.478018
8	187.1764	9.967899	0.000620	-1.711468	-1.106043	-1.465973
9	189.4623	4.086505	0.000632	-1.692316	-1.015665	-1.417939
10	192.6298	5.591780	0.000638	-1.683015	-0.935136	-1.379756
11	193.7215	1.902802	0.000660	-1.650519	-0.831415	-1.318379
12	199.5417	10.01470*	0.000647	-1.670857	-0.780526	-1.309835

Koentegrasyon testini uygulamadan önce model ile ilgili optimal gecikme uzunluğuna karar verilmektedir. Tabloda görüldüğü üzere * işaretinin olduğu yerlere bakıldığında 6. dönem uygun gecikme uzunluğu olarak belirlenmiştir.

Tablo 4.17 ARDL Modeli ve Koentegrasyon Test Sonuçları (Katar)

ARDL Modeli	F İstatistiği	%1 Alt ve Üst Kritik Değerleri	%5 Alt ve Üst Kritik Değerleri
$\ln TB_{Katar} / \ln REER (6,0)$	47,773	6,84-7,84	4,94-5,73
Diagnostik Testler	X ² istatistiği		X ² istatistiği
Breusch-Godfrey LM Otokorelasyon	1,543 (0,167)	Jarque-Bera Normallik	249,30 [0,000]
Breusch-Pagan-Godfrey Değişen Varyans	0,866 (0,535)	R ²	0,2781

Tabloda en uygun ARDL modeli, koentegrasyonun olup olmadığı, otokorelasyon durumu, hata terimlerinde değişen varyansın olup olmadığı ve hataların normal dağılıp dağılmadığı görülmektedir. ARDL (6,0) modeli en uygun model olarak tahmin edilmektedir. Modelde koentegrasyon olup olmadığını sınamak için F istatistiği hesaplanmıştır. Buna göre, Narayan (2005: 1987)'in %1 üst kritik değerinden büyük olduğu için değişkenler arasında koentegrasyon olduğu söylenir. Başka bir deyişle, reel efektif döviz kuru ile Türkiye-Katar arasındaki dış ticaret dengesinin uzun dönemli bir ilişkisinin olduğu ifade edilir. Modelin R² değerinin 0,2781 çıkması, kısa dönemde reel efektif döviz kurunun Türkiye-Katar arasındaki dış ticaret dengesindeki değişmelerin %28'ini açıklayabildiğini göstermektedir. Tablo daverilen diagnostik (tanısal) test sonuçları incelendiğinde, Jarque-Bera değeri (249,30 / 0,0000) hataların normal dağılmadığını, Breusch-Godfrey LM test değeri (1,543 / 0,167) hata terimlerinde otokorelasyonun olmadığını, Breusch-Pagan-Godfrey test değeri (0,866 / 0,535) modelin hata terimlerinde değişen varyansın olmadığını göstermektedir.

Şekil 4.5 CUSUM ve CUSUMQ (Katar)

Şekilde görülen CUSUM ve CUSUMQ testleri %95 güven aralığı veya %5 anlamlılık düzeyinde kritik sınırlar içerisinde (iki çizgi arasında) yer alması ARDL modeli (6,0) açısından istikrarı göstermektedir. CUSUM testine göre model değişkenleri büyük oranda istikrarlı bulunurken, CUSUMQ testine göre ilk iki ve son iki yılda kritik sınırlar içinde yer

aldığı yani istikrarlı olduğu görülmüştür. %95 güven aralığında CUSUMQ testine göre 2003-2018 dönemleri arasında yapısal bir kırılma yaşanmıştır.

Tablo 4.18 Uzun ve Kısa Dönem Katsayıları (Katar)

Değişkenler	Uzun Dönem Katsayıları				Kısa Dönem Katsayıları		
	Katsayı	t-istatistiği	Olasılık		Katsayı	t-istatistiği	Olasılık
lnREER	0,0473	0,0824	0,9344	lnREER	0,1554	0,0825	0,9343
α	-0,0012	-0,0206	0,9836	ECT	-3,2851	-9,8023	0,0000

Tablo reel efektif döviz kurunun Türkiye-Katar arasındaki dış ticaret dengesini kısa ve uzun dönemde nasıl etkilediğini göstermektedir. Tabloda ARDL modelinde yer alan değişkenlerin kısa ve uzun dönem katsayıları yer almaktadır. Buna göre, 2003-2018 aylık verilerine göre reel efektif döviz kurunun Türkiye-Katar arasındaki dış ticaret dengesine etkisinin olduğu, ancak elde edilen katsayının istatistiki olarak anlamsız olduğu görülmektedir. Hata düzeltme katsayısına(ECT) göre ise, kısa dönemde oluşan bir şokun dönem bitmeden dengeye geldiği görülmektedir.

Tablo 4.19 Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi (BAE)

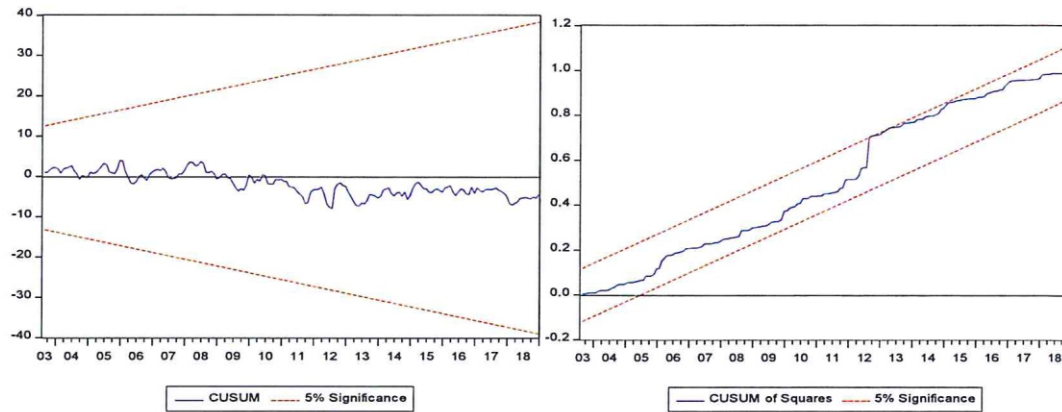
Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	232.2576	NA	0.000262	-2.572711	-2.537097	-2.558270
1	241.6620	18.49357	0.000246	-2.633095	-2.526255	-2.589772
2	253.4597	22.93630	0.000226	-2.720220	-2.542154*	-2.648016*
3	255.9237	4.735277	0.000230	-2.703058	-2.453765	-2.601972
4	264.2994	15.90922	0.000219*	-2.751949*	-2.431430	-2.621981
5	267.2907	5.614982	0.000221	-2.740679	-2.348933	-2.581829
6	269.8747	4.792567	0.000225	-2.724857	-2.261885	-2.537125
7	275.8466	10.94287	0.000220	-2.746889	-2.212690	-2.530276
8	278.3404	4.514062	0.000224	-2.730061	-2.124636	-2.484566
9	279.6498	2.340717	0.000231	-2.699998	-2.023346	-2.425621
10	280.9536	2.301796	0.000238	-2.669873	-1.921995	-2.366614
11	284.2576	5.758802	0.000240	-2.662096	-1.842991	-2.329955
12	291.7935	12.96682*	0.000231	-2.701603	-1.811272	-2.340581

Koentegrasyon testini uygulamadan önce model ile ilgili optimal gecikme uzunluğuna karar verilmektedir. Tabloda görüldüğü üzere * işaretinin olduğu yerler incelendiğinde 2. dönem uygun gecikme uzunluğu olarak belirlenmiştir.

Tablo 4.20 ARDL Modeli ve Koentegrasyon Test Sonuçları (BAE)

ARDL Modeli	F İstatistiği	%1 Alt ve Üst Kritik Değerleri	%5 Alt ve Üst Kritik Değerleri
$\ln TB_{BAE} / \ln REER (2,0)$	83,03	6,84-7,84	4,94-5,73
Diagnostik Testler	X^2 istatistiği		X^2 istatistiği
Breusch-Godfrey LM Otokorelasyon	2,136 (0,121)	Jarque-Bera Normallik	63,61 (0,000)
Breusch-Pagan-Godfrey Değişen Varyans	0,4912 (0,689)	R^2	0,0975

Tabloda en uygun ARDL modeli, koentegrasyonun olup olmadığı, otokorelasyon durumu, hata terimlerinde değişen varyansın olup olmadığı ve hataların normal dağılıp dağılmadığı görülmektedir. ARDL (2,0) modeli en uygun model olarak tahmin edilmektedir. Modelde koentegrasyon olup olmadığını sınamak için F istatistiği hesaplanmıştır. Buna göre, Narayan (2005: 1987)'in %1 üst kritik değerinden büyük olduğu için %1 önem seviyesinde değişkenler arasında koentegrasyon olduğu söylenir. Başka bir deyişle, reel efektif döviz kuru ile Türkiye-BAE arasındaki dış ticaret dengesinin uzun dönemli bir ilişkisinin olduğu ifade edilir. Modelin R^2 değerinin 0,0975 çıkması, kısa dönemde reel efektif döviz kurunun Türkiye-BAE arasındaki dış ticaret dengesindeki değişmelerin %9,75'ini açıklayabildiğini göstermektedir. Tablo daverilen diagnostik (tanısal) test sonuçları incelendiğinde, Jarque-Bera değeri (3,61 / 0,000) hataların normal dağılmadığını, Breusch-Godfrey LM test değeri (2,136 / 0,121) hata terimlerinde otokorelasyonun olmadığını, Breusch-Pagan-Godfrey test değeri (0,4912 / 0,689) modelin hata terimlerinde değişen varyansın olmadığını göstermektedir.

Şekil 4.6 CUSUM ve CUSUMQ (BAE)

Şekilde görülen CUSUM ve CUSUMQ testleri %95 güven aralığı veya %5 anlamlılık düzeyinde kritik sınırlar içerisinde (iki çizgi arasında) yer alması ARDL modeli (2,0) açısından istikrarı göstermektedir. Her iki test açısından model değişkenlerinin istikrarlı olduğu görülmüştür. %95 güven aralığında hem CUSUM hem de CUSUMQ testine göre 2003-2018 dönemleri arasında yapısal bir kırılma olmadığı söylenebilir.

Tablo 4.21 Uzun ve Kısa Dönem Katsayıları (BAE)

Değişkenler	Uzun Dönem Katsayıları				Kısa Dönem Katsayıları		
	Katsayı	t-istatistiği	Olasılık		Katsayı	t-istatistiği	Olasılık
lnREER	-1,9022	-2,2843	0,0235	lnREER	-2,6448	-2,3511	0,0198
α	0,0179	-0,4986	0,6186	ECT	-1,3904	12,9214	0,0000

Tablo reel efektif döviz kurunun Türkiye-BAE arasındaki dış ticaret dengesini kısa ve uzun dönemde nasıl etkilediğini göstermektedir. Tablo'da ARDL modelinde yer alan değişkenlerin kısa ve uzun dönem katsayıları yer almaktadır. Buna göre, 2003-2018 aylık verilerine göre reel efektif döviz kurunun Türkiye-BAE arasındaki dış ticaret dengesine 0,05 önem düzeyinde etkisinin olduğu görülmektedir. Reel efektif döviz kurunun %1 azalması, Türkiye-BAE arasındaki dış ticaret dengesini uzun dönemde %1,9022 arttırmaktadır. Reel efektif döviz kurunun kısa dönemde %1 azalması, Türkiye-BAE arasındaki dış ticaret dengesini uzun dönemde %2,6448 arttırmaktadır. Hata düzeltme katsayısına (ECT) göre ise, kısa dönemde oluşan bir şokun dönem bitmeden dengeye geldiği görülmektedir.

Tablo 4.22 Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi (Umman)

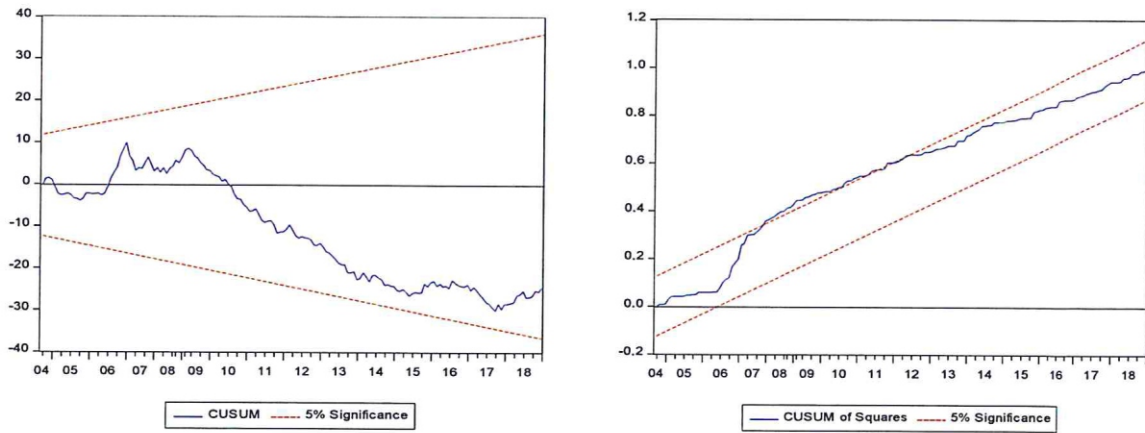
Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	66.28636	NA	0.001275	-0.989021	-0.944905	-0.971095
1	83.56344	33.75677	0.001039	-1.193284	-1.060936*	-1.139506
2	91.05326	14.40350*	0.000985*	-1.246973*	-1.026394	-1.157344*
3	91.78695	1.388365	0.001036	-1.196722	-0.887911	-1.071242
4	95.46425	6.845424	0.001042	-1.191758	-0.794714	-1.030426
5	97.76680	4.215454	0.001069	-1.165643	-0.680368	-0.968460
6	102.8655	9.177704	0.001052	-1.182547	-0.609040	-0.949512
7	105.3001	4.307245	0.001079	-1.158462	-0.496724	-0.889576
8	107.7397	4.241230	0.001106	-1.134457	-0.384486	-0.829719
9	109.1800	2.459647	0.001152	-1.095078	-0.256875	-0.754488
10	112.1321	4.950301	0.001172	-1.078955	-0.152520	-0.702513
11	116.3607	6.961005	0.001170	-1.082472	-0.067806	-0.670180
12	118.5688	3.566895	0.001205	-1.054904	0.047994	-0.606760

Koentegrasyon testini uygulamadan önce model ile ilgili optimal gecikme uzunluğuna karar verilmektedir. Tabloda görüldüğü üzere * işaretinin olduğu yerler incelendiğinde uygun gecikme uzunluğu 2 olarak belirlenmiştir.

Tablo 4.23 ARDL Modeli ve Koentegrasyon Test Sonuçları (Umman)

ARDL Modeli	F İstatistiği	%1 Alt ve Üst Kritik Değerleri	%5 Alt ve Üst Kritik Değerleri
$\ln TB_{Umman} / \ln REER (2,0)$	35,981	6,84-7,84	4,94-5,73
Diagnostik Testler	X ² istatistiği		X ² istatistiği
Breusch-Godfrey LM Otokorelasyon	3,975 (0,021)	Jarque-Bera Normallik	0,49 [0,781]
Breusch-Pagan-Godfrey Değişen Varyans	15,088 (0,000)	R ²	0,1276

Tabloda en uygun ARDL modeli, koentegrasyonun olup olmadığı, otokorelasyon durumu, hata terimlerinde değişen varyansın olup olmadığı ve hataların normal dağılıp dağılmadığı görülmektedir. ARDL (2,0) modeli en uygun model olarak tahmin edilmektedir. Modelde koentegrasyon olup olmadığını sınamak için F istatistiği hesaplanmıştır. Buna göre, Narayan (2005: 1987)'in %1 üst kritik değerinden büyük olduğu için %1 önem seviyesinde değişkenler arasında koentegrasyon olduğu söylenir. Başka bir deyişle, reel efektif döviz kuru ile Türkiye-Umman arasındaki dış ticaret dengesinin uzun dönemli bir ilişkisinin olduğu ifade edilir. Modelin R² değerinin 0,1276 çıkması, kısa dönemde reel efektif döviz kurunun Türkiye-Umman arasındaki dış ticaret dengesindeki değişmelerin %13'ünü açıklayabildiğini göstermektedir. Tabloda verilen diagnostik (tanısal) test sonuçları incelendiğinde, Jarque-Bera değeri (0,49 / 0,781) hataların normal dağıldığını, Breusch-Godfrey LM test değeri (3,975 / 0,021) hata terimlerinde otokorelasyonun olmadığını, Breusch-Pagan-Godfrey test değeri (15,088 / 0,000) modelin hata terimlerinde değişen varyansın olduğunu göstermektedir.

Şekil 4.7 CUSUM ve CUSUMQ (Umman)

Şekilde görülen CUSUM ve CUSUMQ testleri %95 güven aralığı veya %5 anlamlılık düzeyinde kritik sınırlar içerisinde (iki çizgi arasında) yer alması ARDL modeli (2,0) açısından istikrarı göstermektedir. Her iki test açısından model değişkenlerinin istikrarlı olduğu görülmüştür. %95 güven aralığında hem CUSUM hem de CUSUMQ testine göre 2003-2018 dönemleri arasında yapısal bir kırılma olmadığı söylenebilir.

Tablo 4.24 Uzun ve Kısa Dönem Katsayıları (Umman)

Değişkenler	Uzun Dönem Katsayıları				Kısa Dönem Katsayıları		
	Katsayı	t-istatistiği	Olasılık		Katsayı	t-istatistiği	Olasılık
lnREER	-1,8799	-0,4137	0,6796	lnREER	-1,1822	-0,4193	0,6755
α	1,1545	6,6238	0,0000	ECT	-0,6389	-8,5108	0,0000

Tablo reel efektif döviz kurunun Türkiye-Umman arasındaki dış ticaret dengesini kısa ve uzun dönemde nasıl etkilediğini göstermektedir. Tablo'da ARDL modelinde yer alan değişkenlerin kısa ve uzun dönem katsayıları yer almaktadır. Buna göre, 2003-2018 aylık verilerine göre reel efektif döviz kurunun Türkiye-Umman arasındaki dış ticaret dengesine etkisinin olduğu, ancak elde edilen katsayının istatistiki olarak anlamsız olduğu görülmektedir. Hata düzeltme katsayısına (ECT) göre ise, kısa dönemde oluşan bir şokun %64'ünün bir sonraki dönemde dengeye geldiği, tam dengenin ancak ikinci dönemden sonra tekrar sağlandığı görülmektedir.

Her bir ülkenin ayrı ayrı gecikme uzunluğunun belirlenmesi, ARDL eşbütünleşme testi, diagnostik test sonuçları, ARDL Modeli, uzun-kısa dönem katsayıları, hata düzeltme katsayıları ve CUSUM-CUSUMQ testleri verildikten sonra okunma kolaylığı açısından aşağıda bir de özet tablo düzenlenmiştir.

Tablo 4.25 ARDL Modeli, Eşbütünleşme ve Kısa-Uzun Dönem Katsayılar (Özet Tablo)

Ülkeler	Lag	F İstatistiği	$\Delta \ln REER$		C	ECT	LM SC	Jargue Bera	R ²	Değişen Varyans	ARDL Modeli	CUS	CUS ²
			Uzun dönem katsayı	Kısa dönem katsayı									
Suudi Arabistan	2	11,67***	0,1859 (0,0763)	0,0568 (0,0762)	0,1636*** (3,7952)	-0,3057*** (-4,8437)	0,905 [0,406]	17,42 [0,000]	0,3947	1,462 [0,227]	(2,0)	S	U
Irak	4	58,36***	1,1275 (0,7523)	-0,7984 (-0,6684)	-0,0162 (-0,3760)	-1,9337*** (-10,8346)	0,565 [0,688]	69,61 [0,000]	0,1667	0,577 [0,774]	(4,2)	S -	S
Kuveyt	4	3,52	0,2830 (0,1444)	0,0536 (0,1430)	-0,0499 (-0,0297)	-2,7856*** (-11,5572)	25,14 [0,000]	5,314 [0,000]	0,3486	2,189 [0,057]	(4,0)	S	U
Bahreyn	2	142,95***	0,2967 (0,2795)	0,1071 (0,2782)	0,0027 (0,0444)	-1,9757*** (-16,9544)	5,380 [0,005]	2,73 [0,255]	0,3100	1,838 [0,142]	(2,0)	S	U
Katar	6	47,77***	0,0473 (0,0824)	0,1554 (0,0825)	-0,0012 (-0,0206)	-3,2851*** (-9,8023)	1,543 [0,167]	249,30 [0,000]	0,2781	0,866 [0,535]	(6,0)	S	U
BAE	2	83,03***	-1,9022** (-2,2843)	-2,6448** (-2,3511)	0,0179 (-0,4986)	-1,3904*** (12,9214)	2,136 [0,121]	63,61 [0,000]	0,0975	0,4912 [0,689]	(2,0)	S	S
Umman	2	35,98***	-1,8799 (-0,4137)	-1,1822 (-0,4193)	1,1545*** (6,6238)	-0,6389*** (-8,5108)	3,975 [0,021]	0,49 [0,781]	0,1276	15,088 [0,000]	(2,0)	S -	S

***, ** %1 ve %5 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir. Maksimum gecikme uzunluğu 12 olarak seçilmiş ve Schwarz Bilgi Kriteri kullanılmıştır. Parantez içindeki değerler t istatistiklerini ve köşeli parantez içindeki değerler olasılık değerlerini (p değeri) göstermektedir.

4.7.3. Granger Nedensellik Testleri

Burada reel efektif döviz kurunun Türkiye ile Körfez ülkeleri arasındaki dış ticaret yapısına yönelik her bir ülke için Granger nedensellik testleri yer almaktadır.

Tablo 4.26 REER ve Türkiye-Suudi Arabistan Dış Ticaret Dengesi Granger Nedensellik Testi

Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
LOGREERFARK does not Granger Cause LOGSUUDI	189	0.18927	0.8277
LOGSUUDI does not Granger Cause LOGREERFARK		3.56343	0.0303

Tablodaki verilere göre, reel efektif döviz kurundan Türkiye-Suudi Arabistan dış ticaret dengesine doğru herhangi bir nedensellik ilişkisi yoktur. Türkiye-Suudi Arabistan dış ticaret dengesinden reel efektif döviz kuruna doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır ($p=0,0303<0,05$).

Tablo 4.27 REER ve Türkiye-Irak Dış Ticaret Dengesi Granger Nedensellik Testi

Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
LOGREERFARK does not Granger Cause LOGIRAKFARK	182	1.78771	0.1334
LOGIRAKFARK does not Granger Cause LOGREERFARK		1.31810	0.2651

Tablodaki verilere göre, hem reel efektif döviz kurundan Türkiye-Irak dış ticaret dengesine hem de Türkiye-Irak dış ticaret dengesinden reel efektif döviz kuruna doğru herhangi bir nedensellik ilişkisi yoktur.

Tablo 4.28 REER ve Türkiye-Kuveyt Dış Ticaret Dengesi Granger Nedensellik Testi

Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
LOGREERFARK does not Granger Cause LOGKUVEYTFARK	187	0.34705	0.8458
LOGKUVEYTFARK does not Granger Cause LOGREERFARK		1.08673	0.3646

Tablodaki verilere göre, hem reel efektif döviz kurundan Türkiye-Kuveyt dış ticaret dengesine hem de Türkiye-Kuveyt dış ticaret dengesinden reel efektif döviz kuruna doğru herhangi bir nedensellik ilişkisi yoktur.

Tablo 4.29 REER ve Türkiye-Bahreyn Dış Ticaret Dengesi Granger Nedensellik Testi

Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
LOGREERFARK does not Granger Cause LOGBAHREYNFARK	189	0.26986	0.7638
LOGBAHREYNFARK does not Granger Cause LOGREERFARK		0.03031	0.9701

Tablodaki verilere göre, hem reel efektif döviz kurundan Türkiye-Bahreyn dış ticaret dengesine hem de Türkiye-Bahreyn dış ticaret dengesinden reel efektif döviz kuruna doğru herhangi bir nedensellik ilişkisi yoktur.

Tablo 4.30 REER ve Türkiye-Katar Dış Ticaret Dengesi Granger Nedensellik Testi

Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
LOGREERFARK does not Granger Cause LOGKATARFARK	185	0.65942	0.6825
LOGKATARFARK does not Granger Cause LOGREERFARK		0.65736	0.6842

Tablodaki verilere göre, hem reel efektif döviz kurundan Türkiye-Katar dış ticaret dengesine hem de Türkiye-Katar dış ticaret dengesinden reel efektif döviz kuruna doğru herhangi bir nedensellik ilişkisi yoktur.

Tablo 4.31 REER ve Türkiye-BAE Dış Ticaret Dengesi Granger Nedensellik Testi

Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
LOGREERFARK does not Granger Cause LOGBAEFARK	189	0.84255	0.4323
LOGBAEFARK does not Granger Cause LOGREERFARK		0.79679	0.4523

Tablodaki verilere göre, hem reel efektif döviz kurundan Türkiye-BAE dış ticaret dengesine hem de Türkiye-BAE dış ticaret dengesinden reel efektif döviz kuruna doğru herhangi bir nedensellik ilişkisi yoktur.

Tablo 4.32 REER ve Türkiye-Umman Dış Ticaret Dengesi Granger Nedensellik Testi

Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
LOGREERFARK does not Granger Cause LOGUMMAN	167	1.79292	0.1698
LOGUMMAN does not Granger Cause LOGREERFARK		3.77066	0.0251

Tablodaki verilere göre, reel efektif döviz kurundan Türkiye-Umman dış ticaret dengesine doğru herhangi bir nedensellik ilişkisi yoktur. Türkiye-Umman dış ticaret dengesinden reel efektif döviz kuruna doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır ($p=0,0251<0,05$).

BEŞİNCİ BÖLÜM

DÖVİZ KURUNUN TÜRKİYE İLE KÖRFEZ ÜLKELERİ ARASINDAKİ DIŞ TİCARET YAPISINA ETKİSİ: 2003-2018 YILLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME (PANEL ARDL MODELİ YARDIMIYLA)

Burada reel efektif döviz kurunun Türkiye ile Körfez ülkeleri arasındaki dış ticaret yapısına etkisi ve ilişkisi Panel ARDL Modeli ile ekonometrik olarak analiz edilmiştir. İstatistiksel bilgiler verilerek veri seti tanımlaması yapılmış ve sonrasında ekonometrik analiz sonuçları bulgularıyla birlikte belirtilmiştir.

5.1. Panel ARDL Yöntemi

Günümüzde panel veri analizlerinde ilgi odağı haline gelen alanlardan biri de durağan olmayan panel veri modelleridir. Fazla sayıda veriye sahip araştırmaların etkisiyle kesitsel gözlem sayısının (N) ve zaman serileri gözlem sayısının (T) büyük olduğu paneller önem kazanmaktadır. Uzun dönem etkilerin gözlemlendiği bu araştırmalar, ülke içerisinde veya ülkeler arasında yapılan analizlerle kendini göstermektedir (Ünal, 2018: 30).

Zaman serisi analizlerinde serilerin durağanlık düzeylerinin belirlenmesi, yapılması gereken ilk adımdır. Aksi takdirde modellerde sahte regresyon problemi ortaya çıkmaktadır. Aynı düzeyde durağan olan seriler arasında uzun dönem ilişki olup olmadığı Engle-Granger (1987), Johansen (1988, 1991) ve Johansen-Juselius (1990) eşbütünleşme testleri yardımıyla ölçülmektedir. Farklı düzeyde durağan olan serilerde ise Pesaran ve Shin (1995, 1999), Pesaran ve Smith (1998) ve Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilmiş olan ARDL (gecikmesi dağıtılmış otoregresif model) testi yöntemi tercih edilmektedir. ARDL yaklaşımı, farklı düzeylerde durağan olana değişkenlerin eşbütünleşme ilişkisinin incelenmesinde kullanılmaktadır. Bu yöntem, hem bağımlı değişkenin hem de açıklayıcı değişkenin gecikmeli değerlerinin açıklayıcı değişken (*regressor*) olarak kullanıldığı standart en küçük kareler regresyon yöntemine dayanmaktadır (Özdamar, 2015: 84).

Panel verilerde birim kökün olup olmadığını test etmeden önce yatay kesit bağımlılığının sınanması gerekmektedir. Veri setinde yatay kesit bağımlılığı (cross-section dependence) yoksa birinci nesil birim kök testleri, yatay kesit bağımlılığı varsa ikinci nesil

birim kök testleri daha etkin ve tutarlı tahminleme yapabilmektedir. Pesaran vd. (2004) CD_{LM} testi, Breusch-Pagan (1980) CD_{LM1} testi ve Pesaran vd. (2004) CD_{LM2} testleri yatay kesit bağımlılığını test etmede kullanılan testlerdir (Çınar, 2013: 164).

Değişkenlerin birim kök içerip içermeme durumu, panel eşbütünleşme testi için kullanılacak yöntemin belirlenmesinde önemlidir. Panel birim kök testleri içinde yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan grup birinci nesil panel birim kök testleri, yatay kesit bağımlılığını dikkate alan grup ise ikinci nesil panel birim kök testleri olarak adlandırılırlar (Songur, 2012: 69). Bu çalışmada hem birinci nesil panel birim kök testi (LLC), hem de ikinci nesil panel birim kök testleri (Fisher ADF ve Fisher, Philips & Perron) değişkenlerin birim kök özelliklerini belirlemede kullanılan yöntemlerdendir.

Durağan hale gelen panel verilerde uzun dönem ilişkinin varlığı genellikle panel eşbütünleşme yöntemlerinden Pedroni (1999) ve Kao (1999) aracılığıyla bulunmaktadır. Pedroni daha önce yapmış olduğu çalışmaları geliştirerek, çok değişkenli modellerin analizinde kullanılan bir yöntem ortaya koymuştur. Bunun yanında grupların içindeki (within) etkiyi ölçmek için grup içi istatistiklerin N birime oranını ve gruplar arasındaki (between) etkiyi ölçmek için de N gruba olan oranı baz almaktadır (Pedroni, 1999'dan aktaran Tekgün, 2017: 48). Pedroni'ye ait panel eşbütünleşmenin iç boyutu panel v, panel p, panel PP ve panel ADF olmak üzere dört istatistiği barındırır. Arasında olarak ise grup P, grup PP ve grup ADF olmak üzere üç grup istatistiğini kapsamaktadır. Kao, panel verilerinde eşbütünleşme olup olmadığı konusunda DF ve ADF olmak üzere iki test ortaya koymuştur. Eşbütünleşme vektörlerinin bireyler arasında homojen olduğunu, bir başka deyişle, bu testlerin alternatif hipotez altında heterojenliğe izin vermediğini ve iki değişkenli bir sisteme uygulanamayacağını düşünmektedir (Akimkanov, 2019: 65).

Panel verilerde eşbütünleşme ilişkisi kurulan değişkenler için kısa ve uzun dönem tahminleme yapmada üç yöntem kullanılmaktadır: Dinamik Sabit Etkiler (DFE), Ortalama Grup (MG) ve Havuzlanmış Ortalama Grup (PMG) tahmincileri. DFE, sadece sabit parametreler arasındaki değişime izin vermekte, diğer parametreler için havuzlama yapmakta ve tüm birimlerde eğim katsayıları farklı olduğunda yanlış sonuçlara sebep olmaktadır. MG tahmincisinde, tüm birimler için ayrı model tahmini yapılabilmekte, her birim için sabit terimin, eğim katsayılarının ve hata düzeltme katsayılarının değişiklik göstermesine imkan vermekte ve katsayıların aritmetik ortalaması kullanılmaktadır. PMG yaklaşımında ise, dinamik paneller için aynı anda hem ortalama almakta hem de havuzlama yapabilmektedir (Tekgün, 2017: 48-49). PMG tahmincisi MG tahmincisi yerine kullanılabilir. Panel ARDL modelinde değişkenlerin uzun dönemde homojen ve kısa dönemde heterojen olma

varsayımları için PMG sabit terimin, hata düzeltme ve kısa dönem katsayılarının değişmesine izin vermekte, uzun dönem katsayılarını kısıtlamaktadır. PMG veya MG tahmincilerinin tutarlılığını ve etkinliğini test etmek, hangi tahmincinin kullanılacağına karar vermek için Hausman (1978) testi uygulanmaktadır (Çınar, 2013: 170).

5.2. Literatür Taraması

Çalışmanın bu kısmında döviz kurunun dış ticaret dengesi üzerindeki etkisini Panel ARDL yöntemi ile araştıran literatürdeki çalışmalar yer almaktadır.

Erdem vd. (2010: 378) ticaret dengesi teorileri çerçevesinde Türkiye'nin AB ülkeleri ile tarım ticareti dengesinde yaşanan dalgalanmaları belirleyen faktörleri tespit etmek amacıyla yaptığı çalışmada reel döviz kuru, yurtiçi (yabancı) gelir ve yurt içi (yabancı) para arzının Türkiye ile AB'deki on dört ticaret ortağı arasındaki tarımsal ticaret dengesi üzerindeki hem kısa hem de uzun vadeli etkilerini incelemiştir. 1987Q1-2005Q4 dönemini kapsayan bu çalışma için PMG tahmincisi kullanılmıştır. Sonuçlar, parasal ve reel değişkenlerin hem kısa hem de uzun vadede Türkiye'nin tarımsal ticaret dengesi üzerinde önemli etkilere sahip olduğunu ve J-eğrisi etkisinin AB ülkeleriyle yapılan Türk tarım ticaretinde gözlemlenemediğini göstermektedir.

Abd-el-kader (2013: 107-108) yaptığı çalışmada, reel döviz kuru, göreceli gayri safi yurtiçi hasıla ve göreceli gelirin 1989-2010 yılları arasında Mısır'ın başlıca 20 ticaret ortaklarıyla ikili ticaret dengeleri üzerindeki etkilerini incelemektedir. FGLS, PMG ve DFE ile tahminlenen panel ARDL modeline göre, değişkenler arasında istikrarlı ve uzun vadeli bir ilişki olduğu bulunmuştur. Reel döviz kurundaki değişimler Mısır'daki ticaret dengesi değişikliğinin önemli bir bölümünü açıklamaktadır. Sonuçlar, kısa vadede, değer düşüklüğünün ticaret dengesini bozduğunu, ancak değer düşüklüğünün uzun vadede ticaret dengesini artırdığını ve bu sonuçların Marshall-Lerner durumu ve Mısır'daki J-Eğrisi Etkisi ile tutarlı olduğunu göstermektedir. Bulguların sonucuna göre, döviz kuru politikası Mısır politikacıları için kullanılabilir bir araç olarak görülebilir ve belirli bir süre sonra döviz kurundaki düşüş ihracatı arttırabilir.

Kızıldere vd. (2013: 52-53) Türkiye'nin de içinde bulunduğu yükselen ekonomiler için döviz kurunun ithalat ve ihracat açısından etkilerini ortaya koydukları çalışmada 1994-2010 yıllarını kapsayan zaman serisinde panel ARDL modelini kullanmışlardır. İhracat ve ithalat için ayrı ayrı model kurulan çalışmada, kurlardaki değişikliğin yükselen ekonomilerin ihracatlarını kısa dönemde olumsuz, uzun dönemde pozitif etkilediği görülmektedir. İhracat

modelinde ortaya çıkan bir şokun bir dönem sonra %30'u dengeye gelmektedir. İthalat modelinde ise, kurların ithalat üzerindeki etkisi istatistik olarak anlamsız bulunmuştur.

Erdem vd. (2014: 415) çalışmasında, 1986–2010 dönemi için 15 OECD ülkesinin panel veri seti kullanılmıştır. Panel ARDL analizinden elde edilen sonuçlar, iç kredilerin beklendiği gibi cari işlemler dengesi üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu ortaya koymuştur. Cari işlemler dengesi ile reel efektif döviz kuru arasındaki ilişki incelendiğinde reel efektif döviz kurunun uzun vadede cari işlemler dengesini olumsuz yönde etkilediği ve kısa vadede herhangi bir etkisi olmadığı görülmüştür. Bu sonuçlar J-eğrisi etkisini desteklememektedir, çünkü reel efektif döviz kurunun cari işlemler dengesi üzerinde kısa vadeli etkileri yoktur.

Hunegnaw and Kim (2017: 989) çalışmasında, reel döviz kurunun 10 Doğu Afrika ülkesinin ticaret dengesine etkilerini araştırmıştır. Bulgulara göre, reel döviz amortismanı, dört ülke için bireysel ülke tahminlerinde ve panel tahmininde ticaret dengesini anlamlı şekilde etkiler. Ticaret dengesinin reel döviz kuruna göre esnekliği, esnek değildir. Esneklik, döviz kurunun serbestleştirilmesinden sonra hafifçe artar, ancak inelastiktir. J-eğrisi ilişkisi için kanıt bulunmadığına işaret eden ticaret dengesinde kısa vadede önemli bir düşüş bulunamamıştır.

Barak ve Naimoğlu (2018: 93), 2000-2014 dönemine ait panel verileri kullanarak kırılmalı beşli olarak ifade edilen ülkelerde dış ticaret, reel döviz kuru ve ticari açıklık arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkisiyi araştırmışlardır. Panel ARDL metodu ve Granger nedensellik testinin kullanıldığı araştırmada kısa-uzun dönemde dış ticaret ile döviz kuru arasında negatif ve istatistiki olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Türkiye hariç diğer ülkelerde dış ticaret ile ticari açıklık arasında pozitif-anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Granger nedensellik testi sonucuna göre ticari açıklıktan dış ticarete tek yönlü nedensellik ilişkisi saptanmış, ancak reel döviz kurundan dış ticarete herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamıştır.

Sharma and Pal (2018: 214), döviz kuru oynaklığının Hindistan'ın ABD, Almanya, Japonya ve Çin ile olan sınır ötesi ticareti üzerindeki etkilerine ilişkin kanıtlar sunan çalışmasında, kısa ve uzun dönem ilişkileri ortaya koymak için PMG tahmincisinden yararlanmıştır. Sonuçlar, uzun vadede, nominal döviz kuru oynaklığının, ABD ve Çin'den yapılan ithalatla birlikte Hindistan'ın ABD, Almanya ve Çin'e ihracatında önemli bir yavaşlama etkisinin olduğunu göstermektedir.

Gül (2019: 25-26), yaptığı çalışmada ihracatın yurtdışı gelir ve reel döviz kurundaki değişimler karşısında nasıl etkilendiğini ortaya koymaktadır. Reel döviz kurundaki gelişmeler, doğrusal olmayan ARDL yöntemi (NARDL) ile asimetrik olarak

modellenmektedir. Söz konusu yöntem, ihracat miktarının reel döviz kurunda gerçekleşen azalış ve artışlara verdiği tepkilerin farklılaşıp farklılaşmadığını ele almaya olanak tanımaktadır. Neticede, Türkiye'nin toplam ihracatının yaklaşık yarısını gerçekleştirdiği ülkeler için ihracatın reel kur değişimlerinden anlamlı olarak etkilendiğine işaret etmektedir. Panel veri tahminleri de ihracat ile reel döviz kuru arasındaki uzun dönem ilişki olduğunu göstermektedir.

Eren (2019: 1054) çalışmasında, 2004M1-2018M11 aylık verilerini kullanarak reel döviz kurunun Türkiye'nin Çin, Rusya ve Almanya ile ikili ticaretine etkilerini araştırmıştır. Bound test metodu ile analiz edilen seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinde modeldeki serilerin eşbütünleşik olduğu görülmüştür. Uzun dönem analizde, reel döviz kurundaki artışlar Türkiye'nin Çin ve Almanya ile olan ticaretini pozitif, Rusya ile olan ticaretini negatif etkilemektedir. Kısa dönem analizde, reel döviz kurunun Türkiye'nin Rusya ile ticareti üzerindeki etkisi istatistiki olarak anlamsız bulunurken, Çin ve Almanya ile ticaretini pozitif etkilemektedir.

5.3. Metodoloji

Aşağıda kurulan model çerçevesinde araştırma yapılmıştır:

$$\ln TB_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln REER_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$$H_0: \alpha_1 = 0$$

$$H_1: \alpha_1 \neq 0$$

Denklemden yer alan α_0 sabit sayıyı, ε_{it} hata terimini ifade etmektedir. Denklemden serilerin durağan olup olmadıklarına bakmak için Levin, Lin & Chu (2002), Fisher ADF ve Fisher, Philips & Perron birim kök testleri kullanılmıştır.

Panel ARDL modeline göre ticaret dengesi denklemi şöyledir:

$$\ln TB_{it} = \alpha_0 + \sum_{j=1}^m \alpha_{1ij} \ln TB_{i,t-j} + \sum_{j=0}^m \alpha_{2ij} \ln REER_{i,t-j} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

(2) nolu denklemde yer alan m maksimum gecikme uzunluğunu göstermektedir. Pesaran vd. (1999)'nin metodolojisine göre denklem yeniden düzenlenirse değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi gösteren PMG modeli şu şekilde olmaktadır:

$$\ln TB_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln TB_{i,t-1} + \alpha_2 \ln REER_{it} + \sum_{j=1}^m \alpha_{3ij} \ln TB_{i,t-j} + \sum_{j=0}^n \alpha_{4ij} \Delta \ln REER_{i,t-j} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

α_1 katsayısı hata düzeltme terimi, α_2 uzun dönem katsayısı ve α_3, α_4 kısa dönem katsayıları belirlemektedir. Değişkenler arasındaki kısa dönem ilişkisi gösteren Hata Düzeltme Modeli aşağıdaki gibi gösterilmiştir:

$$\ln TB_{it} = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1ik} \ln TB_{j,t-1} + \sum_{i=1}^n \alpha_{2ik} \Delta \ln REER_{j,t-1} + \alpha_3 ECT_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4)$$

ECT hata düzeltme terimi uzun dönem ilişki denkleminde elde edilen hata terimlerini göstermektedir. Bu terime ait α_3 katsayısı kısa dönemdeki dengesizliğin uzun dönemde düzeltilmek miktarını vermektedir. Bu katsayının negatif ve istatistiki olarak anlamlı olması gerekmektedir.

5.4. Ampirik Sonuçlar

Çalışmanın bu bölümünde analiz sonuçları yer almaktadır. Öncelikle yatay kesit bağımlılığına ve serilerin durağan olup olmadıklarına bakılmış, sonrasında Panel ARDL analizi yardımıyla koentegrasyon ve kısa-uzun dönem ilişki incelenmiştir.

Tablo 5.1 Yatay Kesit Bağımlılığı Sonuçları

Yatay kesit Bağımlılık Testleri	Dış Ticaret Dengesi (TB)	Reel Efektif Döviz Kuru (REER)	P değeri
	İstatistik değeri		
Breusch-Pagan LM	271,80	4032,00	0,000
Pesaran scaled LM	38,70	618,91	0,000
Bias-corrected scaled LM	38,68	618,89	0,000
Pesaran CD	9,76	63,50	0,000

Tabloda $\ln TB$ ve $\ln REER$ değişkenleri için olasılık değerleri %1 anlamlılık değerinden küçük olduğundan " H_0 = Yatay kesit bağımlılığı yok" hipotezi reddedilir. Değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığı olduğu kabul edilir. Bundan dolayı, birinci nesil panel birim kök testinin (LLC) yanı sıra ikinci nesil Pesaran panel birim kök testleri (Fisher ADF ve Fisher PP) de tercih edilmiştir.

Tablo 5.2 Panel Birim Kök Testleri (Sabitli)

Değişkenler		Fisher ADF Birim Kök Testi (Düzey değerleri)		Değişkenler		Fisher ADF Birim Kök Testi (Birinci Farklar)	
		İstatistik	p değeri			İstatistik	p değeri
lnREER	P	0,96	1,0000	ΔlnREER	P	573,26*	0,0000
	Z	3,98	1,0000		Z	-23,02*	0,0000
lnTB	P	130,67*	0,0000	ΔlnTB	P		
	Z	-8,60*	0,0000		Z		
Değişkenler		Fisher PP Birim Kök Testi (Düzey değerleri)		Değişkenler		Fisher PP Birim Kök Testi (Birinci Farklar)	
		İstatistik	p değeri			İstatistik	p değeri
lnREER	P	1,90	0,9999	ΔlnREER	P	501,25*	0,0000
	Z	3,02	0,9987		Z	-21,42*	0,0000
lnTB	P	284,47*	0,0000	ΔlnTB	P		
	Z	-14,92*	0,0000		Z		
P: Fisher ki-kare İstatistiği, Z:Choi Z-normal İstatistiği, Gecikme uzunluğu Shwarz Bilgi Kriterine göre otomatik olarak seçilmiştir.							
Değişkenler		Levin, Lin & Chu Birim Kök Testi (Düzey değerleri)		Değişkenler		Levin, Lin & Chu Birim Kök Testi (Birinci Farklar)	
		İstatistik	p değeri			İstatistik	p değeri
lnREER		4,82	1,0000	ΔlnREER		-31,23*	0,0000
lnTB		-8,92*	0,0000	ΔlnTB			

*: %1 anlamlılık düzeyi

Analiz sonuçlarının güvenilir olduğunu belirlemek ve uygun analiz yöntemlerini saptamak için kullanılan serilerin durağanlık derecelerine bakılmaktadır. Panel eşbütünleşme analizine geçmeden önce yapılması gereken bir adımdır. Bu nedenle serilerin durağan olup olmadığı birçok çalışmada kullanılan panel birim kök testlerinden LLC, Fisher ADF ve Fisher PP yöntemleri ile incelenmiştir. Bu testin H_0 hipotezi “Seri durağan değildir (birim kök yoktur)” şeklindedir. Tabloda lnREER ve lnTB değişkenleri için sabitli model olarak düzey $I(0)$ ve birinci fark $I(1)$ değerlerinde LLC, Fisher ADF ve Fisher PP panel birim kök test sonuçları yer almaktadır. Tabloda görüldüğü gibi tüm yöntemlerde bağımlı değişken olan lnTB düzey değerinde $I(0)$ durağan konumda yer alırken, lnREER bağımsız değişkeninin durağan olmadığı ve birinci farkı alındıktan sonra durağan $I(1)$ hale geldiği görülmektedir.

Tablo 5.3 Panel ARDL Koentegrasyon (Eşbütünleşme) Testleri

PEDRONI TEST			$H_0 =$ Koentegrasyon yoktur	
	İstatistik	P değeri	Weighted istatistik	P değeri
Panel v	3,39	0,0003	1,23	0,1102
Panel rho	-40,40	0,0000	-44,88	0,0000
Panel PP	-16,43	0,0000	-17,13	0,0000
Panel ADF	-8,58	0,0000	-6,36	0,0000
	İstatistik	P değeri		
Grup rho	-38,08	0,0000		
Grup PP	-18,27	0,0000		
Grup ADF	-7,87	0,0000		
Sabit katsayı dikkate alınmıştır. Gecikme uzunluğu Akaike Bilgi Kriterine göre belirlenmiştir. Barlett Kernel metodu kullanılmış ve Bandwith genişliği Newey-West yöntemi ile seçilmiştir.				
KAO TESTİ			$H_0 =$ Koentegrasyon yoktur	
	İstatistik	P değeri		
ADF	3,07	0,0011		

Değişkenlerin durağan hale geldikleri görüldükten sonra aralarında uzun dönem ilişkinin olup olmadığı Tablodaki gibi Pedroni ve Kao panel eşbütünleşme testleri aracılığıyla bulunmaktadır. Pedroni panel eşbütünleşme testi içerisinde, panelde dört ve grupta üç istatistik yer almaktadır. Pedroni'ye göre ülke sayısı az olursa grup rho istatistiği, fazla olursa panel v istatistiğinin daha güçlü bir yorumlama imkanı vermektedir. Test sonucunda panel v istatistiği pozitif büyük değer alırsa veya diğer kalan altı istatistik negatif küçük değerler alırsa H_0 hipotezi reddedilebilir (Özşahin vd., 2016: 123). Pedroni panel eşbütünleşme testi sonucuna göre %1 anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezi reddedilerek değişkenlerin uzun dönemde eşbütünleşik olduğu ifade edilmektedir. Ağırlıklandırılmış istatistik değerlerine göre Panel v istatistiği dışındaki istatistiklerin %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı oldukları görülmektedir. Kao panel eşbütünleşme sonucunda da aynı şekilde %1 anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezi reddedilerek değişkenlerin uzun dönemde eşbütünleşik olduğu tespit edilmiştir. Her iki test sonucuna göre reel efektif döviz kuru ile dış ticaret dengesi arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Yani, reel efektif döviz kuruyla Türkiye-Körfez ülkeleri ile olan dış ticaret dengesi arasında uzun dönemde bir ilişkinin olduğu söylenebilir.

Tablo 5.4 Hausman Test Sonuçları

	Fixed	Random	X^2	P değeri
LnREER	1,7512	1,7511	0,5555	0,4561

H_0 : Katsayılar arasında fark yoktur

Tablodaki Hausman test sonuçlarına göre H_0 hipotezi kabul edilerek, katsayılar arasında herhangi bir fark olmadığı anlaşılmıştır ($p=0,4561>0,05$). Böylelikle, literatürde bahsedildiği gibi panel ARDL modeli için MG tahmincisi yerine PMG tahmincisinin kullanılmasına karar verilmiştir.

Tablo 5.5 Panel ARDL Modeli için PMG Tahmin Sonuçları (2,1)

Gözlem sayısı= 1302, Ülke sayısı= 7				
Log Likelihood= -1291,97				
Değerlendirilen model sayısı= 144				
Uzun dönem değerleri				
	Katsayı	Standart hata	t istatistiği	P değeri
$\Delta \ln \text{REER}$	0,88	2,04	0,43	0,6649
Kısa dönem değerleri				
	Katsayı (PMG)	Standart hata	t istatistiği	P değeri
ECT	-0,33	0,07	-4,93	0,0000
$\Delta \ln \text{REER}$	-0,22	0,37	-0,59	0,5523
C	0,42	0,15	2,83	0,0048

Schwarz Bilgi Kriterine göre analiz yapılmıştır.

Tabloya bakıldığında, uzun dönemde $\ln \text{REER}$ katsayısı pozitif bulunmuş ancak p değerinin istatistiki ($p=0,6649>0,05$) olarak anlamsız olduğu görülmüştür. Hata düzeltme teriminin ise, istatistiki (%1) olarak anlamlı ve 1'den küçük negatif değere sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca kısa dönemde $\ln \text{REER}$ katsayı değerinin yine istatistiki ($p=0,5523>0,05$) olarak anlamlı olmadığı bulunmuştur. Yani, kısa-uzun dönem katsayılarının anlamlılık değerlerine bakıldığında, reel efektif döviz kuru ve Türkiye-Körfez ülkeleri ile olan dış ticaret dengesi arasında kısa ve uzun dönemde bir ilişkinin olmadığı, reel efektif döviz kurunun Türkiye-Körfez ülkeleri ile olan dış ticaret dengesini etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 5.6 Ülkelerin Hata Düzeltme Katsayıları

Ülkeler	ECM Katsayı	$\Delta \ln \text{REER}$	C
Suudi Arabistan	-0,308***	-0,352	0,165
Irak	-0,200***	0,569	0,684
Kuveyt	-0,336***	-0,562	0,358
Bahreyn	-0,471***	-0,389	0,222
Katar	-0,219***	-0,240	0,155
BAE	-0,128***	-1,824	0,143
Umman	-0,642***	1,277	1,185

*** %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Hata düzeltme terimi %1 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak anlamlı ve ortalama değeri (-0,33) negatif olarak bulunmuştur. Değişkenlerde kısa dönemde meydana gelen bir şokun bir sonraki dönemde ne kadarının dengeye geldiğini bu katsayı göstermektedir. Bir dönem içerisinde oluşan şokun %33'ü sonraki dönemde düzeleceği ve yaklaşık üç dönem sonrasında dengeye geleceği görülmektedir. Tabloda bütün ülkelerin hata düzeltme katsayıları, %1 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak anlamlı ve negatif değerde bulunmuştur. Umman'ın hata düzeltme sayısı diğerlerine göre yüksek çıkmıştır. Bir dönemde oluşan bir şokun %64,2'si bir sonraki dönemde dengeye gelmektedir. Suudi Arabistan için %30,8'i, Irak için %20'si, Kuveyt için %33,6'sı, Bahreyn için %47,1'i, Katar için %21,9'u ve BAE için %12,8'i dengeye gelebilmektedir.

Tablo 5.7 Dumitrescu ve Hurlin Panel Nedensellik Testi

H ₀ Hipotezi	W İstatistiği	Z İstatistiği	Olasılık değeri
ΔLnREER LnTB 'nin nedeni değildir	17,1311	2,53344	0,0113
LnTB ΔLnREER 'in nedeni değildir	10,5680	-0,81077	0,4175

Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi tabloda Dumitrescu ve Hurlin (2012) panel nedensellik testi ile ölçülmüştür. Bu test yatay kesit bağımlılığını dikkate almaktadır. Tablodaki olasılık değerine ($p=0,0113<0,05$) göre reel efektif döviz kurundan dış ticaret dengesine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu söylenebilir. Ancak dış ticaret dengesinden reel efektif döviz kuruna doğru herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.

SONUÇ

Literatürde döviz kurunun dış ticaret üzerindeki etkilerini araştıran pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar hem Türkiye hem de başka ülkeler üzerine yapılmış çalışmalardan oluşmaktadır. Elde edilen sonuçlar da birbirinden farklılık göstermektedir. Türkiye üzerine yapılan çalışmalarda daha çok Türkiye'nin yoğun ticaret yaptığı ülkeler veya gelişmekte olan ülkeler dikkat çekmektedir. Körfez ülkeleri ile yapılmış bir çalışmanın bulunmaması bu çalışmanın önemini ve amacını ortaya koymaktadır. Ayrıca farklı sonuçların bulunması, literatürde döviz kurunun dış ticaret üzerinde net bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Bu çalışmada elde edilen sonuçları da bu bakış açısıyla değerlendirmek gerekmektedir. Yapılan bu ampirik çalışma ile bu güne kadar çalışılmamış bir ülke grubu üzerinde çalışarak literatüre katkı sağlamak istenmektedir. Bunun yanında, bu konuyla ilgili yapılacak başka çalışmalara da bir kaynak ve motivasyon olacağı düşünülmektedir.

Bu tezin amacı, reel efektif döviz kurunun Türkiye ile Körfez ülkeleri arasındaki dış ticaret dengesine etkisini araştırmaktır. TCMB tarafından yayınlanan TÜFE Gelişmekte olan ülkeler bazlı reel efektif döviz kuru ve TÜİK tarafından yayınlanan Türkiye-Körfez ülkeleri ihracat ve ithalat rakamları doğrultusunda araştırma analiz edilmeye çalışılmıştır. 2003M1-2018M12 aylarını kapsayan veriler doğrultusunda bir model oluşturulmuş ve kısa-uzun dönem ilişki hem ARDL hem de panel ARDL analizi yardımıyla tespit edilmeye çalışılmıştır.

Benzer çalışmalar yapan araştırmacılar büyük ölçüde toplam ticaret verilerine odaklanmaktadır. Bu, bir ülke ile dünyanın geri kalanı arasında olabilir veya ikili ticaret analizi, yani bir ülke ile belirli bir ticaret ortağı / ortakları arasında olabilir. Döviz kuru hareketleri ile toplam veriler üzerinde gerçekleştirilen ticari akışlar arasındaki ilişkinin analizi, temel olarak döviz kurlarına duyarlılığın değişiminin sektörler ve sektörler arasında farklılık göstermesi nedeniyle sonuçsuz ve taraflı sonuçlara neden olma olasılığına sahiptir.

Reel efektif döviz kurunun dış ticaret dengesi üzerindeki uzun ve kısa süreli etkilerini araştırmak için hem her ülke için ayrı ayrı ARDL modeli, hem de panel ARDL modeli kullanılmıştır. Öncelikle, ARDL modeli kapsamında birim kök testleri neticesinde reel efektif döviz kuru ve ülkelerin dış ticaret dengelerinin farklı düzeylerde durağan oldukları bulunmuştur. Dolayısıyla bu çalışmada analiz için ARDL sınır testinin kullanılması uygun görülmüştür. ADF Birim kök testi sonucunda Türkiye-Suudi Arabistan ve Türkiye-Umman arasındaki dış ticaret dengesi düzeyde durağanken, REER ve Irak, Kuveyt, Bahreyn, Katar ve BAE ile olan dış ticaret dengesi birinci farkta durağan hale gelmiştir. ARDL koentegrasyon testine göre reel efektif döviz kuru ile Türkiye-Suudi Arabistan, Irak, Bahreyn, Katar, BAE ve

Umman dış ticaret dengesi arasında kontegrasyon bulunduğu yani uzun dönemde ilişkilerinin olduğu bulunmuştur. Bu sonuçlara göre, REER ile Türkiye-Kuveyt dış ticaret dengesi arasında eşbütünleşme bulunmamıştır, yani REER ile Türkiye-Kuveyt dış ticaret dengesi arasında uzun dönemde bir ilişkiden söz edilememektedir. Uzun ve kısa dönem olasılık değerlerine bakıldığında; Suudi Arabistan, Irak, Bahreyn, Katar ve Umman ile dış ticaret dengesinde her iki dönem açısından değerler anlamlı çıkmamıştır. Sadece BAE ile dış ticaret dengesi ve reel efektif döviz kuru arasındaki ilişki kısa ve uzun dönem olasılık değerlerine göre anlamlı bulunmuştur. BAE ile dış ticaret dengesinde reel efektif döviz kurunun %1 azalması, Türkiye-BAE arasındaki dış ticaret dengesini uzun dönemde %1,9022 arttırmaktadır. Reel efektif döviz kurunun kısa dönemde %1 azalması, Türkiye-BAE arasındaki dış ticaret dengesini uzun dönemde %2,6448 arttırmaktadır. Hata düzeltme katsayısına (ECT) göre ise, katsayı değeri -1,3904 olarak bulunmuştur. Yani, kısa dönemde oluşan bir şokun dönem bitmeden dengeye geldiği görülmektedir. Eğer bu katsayı değeri 1'in altında bir değere sahip olsaydı, kısa dönemde oluşacak bir şokun bir veya birkaç dönem sonra dengeye geleceği şeklinde yorumlanabilir. CUSUM ve CUSUMQ testleri sonucuna bakıldığında, BAE açısından ARDL modeli (2,0) kapsamında her iki test açısından model değişkenlerinin istikrarlı olduğu görülmüştür. %95 güven aralığında hem CUSUM hem de CUSUMQ testine göre 2003-2018 dönemleri arasında yapısal bir kırılma olmadığı söylenebilir. Ayrıca Granger Nedensellik analizi olarak tüm ülkeler bazında analiz sonuçları istatistiki açıdan anlamlı bulunmamıştır.

Sonrasında, panel ARDL modeli kapsamında panel birim kök testlerinden LLC, Fisher ADF ve Fisher PP yöntemleri ile serilerin durağan olup olmadıkları test edilmiştir. Panel birim kök testleri neticesinde dış ticaret dengesinin düzey değerinde durağan olduğu, reel efektif döviz kurunun birinci farkı alındıktan sonra durağan hale geldiği görülmüştür. Değişkenler arasında uzun dönem ilişkinin olup olmadığı Pedroni ve Kao panel eşbütünleşme testleri kullanılarak kontrol edilmiş ve seriler arasında uzun dönemde eşbütünleşme olduğu gözlenmiştir. Hem Pedroni hem de Kao testine göre %1 anlamlılık düzeyinde istatistikler değişkenler arasında eşbütünleşme olduğunu ortaya koymuştur. Uzun dönem katsayılarının homojenliğini ölçmek amacıyla Hausman testi uygulanmış ve katsayıların homojen olduğu bulunmuştur. Bu durumda literatürde daha etkin ve tutarlı olduğu bahsedildiği için PMG tahmincisi kullanılmıştır. PMG tahmincisi ile yapılan analiz neticesinde uzun ve kısa dönem katsayılarına bakıldığında; LnREER katsayısı uzun dönemde pozitif, kısa dönemde negatif bulunmuştur. Ancak her iki dönem için p değeri istatistiki olarak anlamlı çıkmamıştır. Yani, kısa-uzun dönem katsayılarının anlamlılık değerlerine bakıldığında, reel efektif döviz kuru ve

Türkiye-Körfez ülkeleri ile olan dış ticaret dengesi arasında kısa ve uzun dönemde bir ilişkinin olmadığı, reel efektif döviz kurunun Türkiye-Körfez ülkeleri ile olan dış ticaret dengesini etkilemediği tespit edilmiştir. Öte yandan hata düzeltme katsayısının negatif değerinde (-0,33) ve %1 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, kısa dönemde meydana gelen bir şok üç dönem sonra uzun dönem dengesini sağlayabileceği görülmektedir. Analize katılan ülkelerin hata düzeltme katsayılarına bakıldığında; hepsinin negatif değere sahip olduğu ve istatistiki olarak anlamlı oldukları anlaşılmıştır. Yedi ülke içerisinde en yüksek hata düzeltme katsayısına sahip olan Umman için bir dönem içinde oluşan bir şokun %64,2'si bir sonraki dönemde dengeye gelmektedir. Yani, bir dönem içerisinde oluşan bu şok ancak iki dönem sonrasında tam olarak dengeye gelmektedir. Ayrıca değişkenler arasında nedensellik ilişkisi olup olmadığını test etmek amacıyla yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Dumitruscu ve Hurlin panel nedensellik analizi kullanılmış ve analiz neticesinde reel efektif döviz kurundan dış ticaret dengesine tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur ($p=0,0113>0,05$). Dış ticaret dengesinden reel efektif döviz kuruna herhangi bir nedensellik ilişkisi görülmemiştir ($p=0,4175>0,05$).

Dünya ekonomisinde son yıllarda 2008 Küresel finans krizi, aşırı dalgalanan döviz kurları, petrol fiyatlarındaki ani değişimler, Arap Baharı ve Körfez ülkeleri arasında Katar'a uygulanan ambargo gibi siyasi olaylar nedeni ile birçok risk ortaya çıkmıştır. Özellikle kur savaşları bu olaylar arasında göze çarpmaktadır. Çin'in diğer ülke üreticilerini zorda bırakır şekilde uyguladığı kur politikaları ve ABD'nin bu konudaki baskısına rağmen vazgeçmemesi küresel ticaret hacmini de olumsuz etkilemektedir. Bu çalışmada elde edilen sonuçlar çerçevesinde değerlendirildiğinde, Türkiye'nin Körfez ülkeleri ile olan dış ticaret yapısının kur değişimlerinden olumsuz etkilenmemesi pozitif bir durum olarak görülmelidir.

Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) ülkeleri 2008 yılında Türkiye'yi "stratejik ortak" olarak tanımlamış ve 2011 yılından bu yana Türkiye ile Körfez ülkeleri arasında çeşitli alanlarda işbirliği, ortaklıklar ve konseyler kurulmuş olup, Türkiye bölgede etkin bir güç haline gelmiştir.

Diğer çalışmalarda olduğu gibi çalışmanın sahip olduğu sınırlılıklar bulunmaktadır. Bundan sonra yapılacak çalışmalara yönelik reel efektif döviz kurunun Türkiye ile Körfez ülkeleri arasındaki ihracat ve ithalata ayrı ayrı etkileri ve sektörel bazda etkilerinin ele alınması önerisinde bulunabilir. Ayrıca, Türkiye ile Körfez ülkeleri arasındaki dış ticaret yapısının literatürde etkisi olduğu ifade edilen diğer faktörler ile ilişkisi de ele alınabilir.

KAYNAKLAR

- Abel, A.B. and Bernanke, B.S. (2005). *Macroeconomics*. 5th edition. Upper Saddle River, NJ: Pearson Addison-Wesley.
- Abd-El-kader, E.S.M. (2013), "Is the J-Curve Effect Observable for Egypt Economy?", *Journal of Economic Cooperation and Development*, 34(1), 91-118.
- Akçağlayan, A. (2008). "2001 Krizinde Uygulanan Faiz Politikasının Döviz Kuru Üzerindeki Etkisi", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2008, Cilt:1, Yıl:9, Sayı:16, 1-20.
- Akgür, M. ve Özsu, B. (1999), *Birleşik Arap Emirlikleri Ülke Etüdü*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul.
- Akimkanov, R. (2019). *Avrasya Ekonomik Birliği Ülkelerinde Birincil Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- Aktaş, N. ve Adıgüzel, M. (2017), "Türkiye'nin Dış Ticaret Sistemi ve Sorunları", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü Tartışma Metinleri*, WPS No/ 65/ 2017-01.
- Alkin, E. (1983). *Turkey's International Economics Relations*, Güryay Yayınları, İstanbul.
- Alkin, E. (2000). "Türkiye Planlamasında Dış Ticaret", *Dış Ticaret Ve Ekonomik Gelişme*, İstanbul: Çeltüt Matbaacılık, Ekonomik ve Sosyal Etütler konferans Heyeti
- Altuğ, S. (2006). "Türkiye'de Büyüme, Yapısal Dönüşüm ve Dış Ekonomik Gelişmeler", *Uluslararası Ekonomi ve Dış Ticaret Politikaları*, Yıl:1, Sayı:1, ss. 3-11.
- Altun, Y. ve İşleyen Ş. (2019). "Türkiye'de İktisadi Büyüme ile Sanayi Sektöründe İstihdam Arasındaki İlişkinin ARDL Sınır Testi Yaklaşımı ile Ekonometrik Analizi: 1991-2017", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 17, 657-676.
- Arı, T. (2005). *Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Aslan, M.B. ve Ersungur, Ş.M. (2018). "Türkiye İle OECD Ülkeleri Arasındaki Dış Ticaretin Marshall-Lerner Kuralı Çerçevesinde İncelenmesi", *UIİİD-IJEAS*, 18. EYİ Özel Sayısı, 525-540.
- Aslanoğlu, E. (2003). "Türkiye Ekonomisinin Yapısal Sorunları ve Mevcut Durum", *İşletme -Finans*, Sayı. 205, Yıl.18, Nisan, 62-77.
- Ata, H.A. ve Arslan, İ. (2003). "Döviz Kuru ve Dış Ticaret Hacmi İlişkisi: Türkiye Örneği (1980-2000)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt.5, Sayı.2, 105-123.

- Atik, H. (2000). "Hizmet Ekonomisi Göstergeleri ve Türkiye", Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt.14, Sayı.1, 33-49.
- Aydın, M.F., Çıplak U. ve Yücel, M.E. (2004). "Export Supply and Import Demand Models for the Turkish Economy", *The Central Bank of the Republic of Turkey. Research Department Working Paper*, No: 04/09, 1-27.
- Aydoğan, E. (2002). *Türkiye Dış Ticaretinin Yapısal Analizi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ekonometri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Bahmani-Oskooee, M. (1995). "Real and nominal effective exchange rates for 22 LDCs: 1971:1-1990:4", *Applied Economics*, 27, 591-604.
- Bal, H., Akça, E.E. ve Demiral, M. (2017). "Döviz Kuru Değişmelerinin Türkiye'nin Avrupa Birliği Üzerine Etkileri", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt.7, Sayı.2, 61-82.
- Baldemir, E. ve Keskiner, A. (2004). "Devalüasyon, Para, Reel Gelir Değişkenlerinin Dış Ticaret Üzerine Etkisinin Panel Data Yöntemiyle Türkiye İçin İncelenmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt.6, Sayı.4, 44-59.
- Barak, D. ve Naimoğlu, M. (2018). "Reel Döviz Kurunun Dış Ticaret Üzerindeki Etkisi: Kırılgan Beşli Örneği", *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(2): 82-95.
- Barışık, S. ve Demircioğlu, E. (2006). "Türkiye'de Döviz Kuru Rejimi, Konvertibilete, İhracat-İthalat İlişkisi (1980-2001)", *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt.2, Sayı.3, 71-84.
- Başcı Nuriev, H. (2008). *Tarımsal İşgücü Yapısındaki Dönüşümün Türkiye İşgücü Piyasalarına Etkisi*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa
- Başol, K. (2001). *Türkiye Ekonomisi*. Anadolu Matbaası, İzmir
- Beyri, V. (2009). *Körfez Ülkeleri Doğalgaz Rezervlerinin Bölge ve Dünya Ekonomisi Üzerindeki Etkileri*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu İktisadi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Biçer, Ö. (2009). *Maddi ve Sembolik Yeniden Üretim Sürecinde İktidar Olarak AKP*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.57
- Boratav, K. (1987). *Türkiye İktisat Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Boratav, K. (2006). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005*, 10. Baskı, İmge Kitapevi, Ankara.
- Boratav, K. (2012). *Türkiye İktisat Tarihi*, 17. Baskı, İstanbul: İmge Kitabevi, 2012, s.205

- Boz, İ. (2004), "Tarım Sektörünün İktisadi Kalkınmadaki Rolü", iç. Taban, Sami ve Kar, Muhsin, (ed), *Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular*, Ekin Kitabevi, Bursa, ss. 137- 158
- Capie, F., Goodhart, C. and Schnadt, N. (1994). *The Development of Central Banking*, Capie, F., Fischer, S., Goodhart, C. and Schnadt, N. (eds), *The Future Of Central Banking: The Tercentenary Symposium of the Bank of England*. Cambridge University Press, pp. 1-261.
- Caramazza, F. and Aziz, J. (1998). "Fixed or Flexible? Getting the Exchange Rate Right in the 1990s", *International Monetary Fund Economic Issues*. No. 13, pp. 1-17.
- Catão, L. A. V. (2007). "Why real exchange rates", *International Monetary Fund. Finance and Development*, September Issue. pp 46 – 47.
- Chenery, Hollis B. (1980). "Interaction Between Industrialization and Exports", *The American Economic Review*, 70 (2): 281-287
- Chowdhury, M.B. (1999). "The Determinants of Real Exchange Rate: Theory and Evidence from Papua New Guinea". *Working Paper No. 99-2*. Canberra: Asia Pacific School of Economics and Management, Australian National University, 1-21.
- Cömert, H. (2016). "İmkansız Üçleme'den İmkansız İkilem'e: Bretton Woods Dönemi ve Sonrası Para Politikası", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt.34, Sayı.1, 115-136.
- Çınar, S. (2013). *Uluslararası Sermaye Akımları Üzerindeki Kontroller ve Büyüme Dinamikleri Üzerindeki Etkileri: Gelişmekte Olan Ülkeler Örneği*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Doktora Tezi, Manisa.
- DEİK, (2017), *Bahreyn Ülke Bülteni*, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu.
- DEİK, (2017), *Katar Ülke Bülteni*, Dış Ekonomik İlişkiler Kurumu.
- DEİK, (2017), *Umman Ülke Bülteni*, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu.
- Deliçay, M. (2015). *Dünya'da Ve Türkiye'de Dış Ticareti Kolaylaştırmaya Yönelik Ulusal Koordinasyon Çalışmaları*. Kalkınma Bakanlığı
- Demirtaş, G. (2014). "Türkiye Ve Almanya Arasındaki Dış Ticaret Dengesinin Sınır Testi Yaklaşımıyla İncelenmesi", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 43, 83-106.
- Dinler, Z. (2008). *Bölgesel İktisat*, Ekin Kitabevi, Bursa
- Dura, C. (1991). *Türkiye Ekonomisi*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri
- Dura, C. ve ATİK, H. (2002), *Bilgi Toplumu Bilgi Ekonomisi ve Türkiye*, Literatür Yayıncılık, İstanbul

- Dursun, E. (2018). *Gelişmekte Olan Ülkelerde Reel Döviz Kuru ve Dış Ticaret Hadleri İlişkisi: 2000-2016 Örneği*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi SBE İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Dülger, F. ve Cin, M.F. (2002). “Türkiye’de Döviz Kuru Dinamiklerinin Belirlenmesinde Parasalcı Yaklaşım Ve Eşbütünleşme Yöntemiyle Sınama”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 29 (1-2), 47-68.
- Ege, Y. (1998). “Türkiye’nin Dış Ticaretinin Bugünü Ve 21. Yüzyıla Doğru Muhtemel Gelişmeler”, *Dış Ticaret Dergisi*, Yıl: 3, Özel sayı, 1-25.
- Eğilmez, M. ve Kumcu, E. (2008). *Ekonomi Politikası Teori ve Türkiye Uygulaması*, Remzi Kitabevi, 12. Basım, İstanbul.
- Ekerer Atacan, F. (2013). *1980 Sonrası Türkiye’nin Dış Ticaretinde Meydana Gelen Yapısal Değişme*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sivas.
- Ekzen, N. (2009). *Türkiye Kısa İktisat Tarihi 1946’dan 2008’e*, ODTÜ Yayıncılık, 2. Basım, Ankara
- Erdem, E., Güloğlu, B. ve Nazlıoğlu, S. (2010). “The Macroeconomy and Turkish Agricultural Trade Balance with the EU Countries: Panel ARDL Analysis”, *International Journal of Economic Perspectives*, Vol.4, Issue.1, 371-379.
- Erdem, E., Üçler, G. ve Bulut, Ü. (2014). “Impact of Domestic Credits on the Current Account Balance: A Panel ARDL Analysis for 15 OECD Countries”, *Actual Problems of Economics*, 151(1): 408-416.
- Eren, O. (2019). “Reel Döviz Kurunun İkili Dış Ticarete Etkileri: Türkiye Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 63, 1038-1056.
- Erk, O. (2015). *Türkiye ile Körfez Ülkeleri Arasında Dış Ticaret İlişkisinin İncelenmesi: Çekim Modeli Yaklaşımı*, Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Ersun, C., Ok S.T., Kayacıklı, T. ve Palacıoğlu, T. (2001). *Körfez Ülkeleri İhracat Pazar Araştırması*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Yayın No.2001-22, İstanbul.
- ErtekinSubaşı, M. ve Kutlu E. (2000). “1980 Sonrası Dönemde Türkiye Dış Ticaretinin Genel Bir Analizi”, *Anadolu Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, 16 (1-2).
- Ertuna, Ö. (2007). *Yeni Yüzyılın Eşiğindeki Türkiye Ekonomisi*, İSMMO, Mart Matbaacılık, İstanbul
- Ertürk, E. (2010). *Uluslararası İktisat*, Alfa Yayınevi, İstanbul.

- Fidan, H. (2008). "Impact of the Real Effective Exchange Rate (Reer) on Turkish Agricultural Trade", *International Journal of Social, Behavioral, Educational, Economic, Business and Industrial Engineering*, Vol.2, No.5, 598-610.
- Fosu, K.Y. (1992). *The Real Exchange Rate And Ghana's Agricultural Exports*. African Economic Research Consortium Research Papers No. 09. Oxford: University of Oxford.
- Fourie, C.V.N. (1997). *How to Think and Reason in Macroeconomics*. Cape Town: Juta and Co.
- Fourie, C.V.N. and Burger, P. (2009). *How to Think and Reason in Macroeconomics*. 3rd Edition. Cape Town: Juta and Co.
- Frankel, A.F. (2003). "Experience of and lessons from exchange rate regimes in the emerging economies", *National Bureau of Economic Research*. Working Paper. No. 10032.
- Fromkin, D. (1993). *Barişa Son Veren Barış: Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914 - 1922*, Harmancı, M. (çev.), Sabah Kitapları, İstanbul.
- Froyen, R.T. (2005). *Macroeconomics, Theories and Policies*. 10th edition. Pearson Education.
- Göçer, İ., Mercan, M. ve Peker, O. (2013). "The Effects of Exchange Rate Changes on the External Trade Balance", *Ekonomista*, N.2, 247-258.
- Gray, W.G. (2007). "Floating the system: Germany, the United States, and the breakdown of the Bretton Woods", 1969-1973. *Diplomatic History*, 31(2): 295-323.
- Gül, S. (2019). "Reel Kur Hareketlerinin İhracat Üzerine Etkileri: Türkiye için Asimetrik Bir Bakış", *Bankacılar Dergisi*, Sayı: 108, 57-78.
- Gürak, H. (2006). *Ekonomik Büyüme ve Küresel Ekonomi*, Ekin Kitabevi, Ankara
- Gürsoy, Y. (2010). *Dış Ticaret İşlemleri Yönetimi*, Ekin Yayınevi, Bursa
- Güven, T. C. (1998). "Cumhuriyetin 75. Yıldönümünde Dış Ticaretimizin Geçmişi ve Bugünü", *Dış Ticaret Dergisi*, Özel sayı.
- Halıcıoğlu, F. (2008). "The Bilateral J-curve: Turkey versus her 13 Trading Partners" *MPRA*, No.3564, 1-22.
- Hepaktan, E. (2006). *1980'den Günümüze, Türkiye'nin Dış Ticaretindeki Yapısal Değişimin Dış Ticaret Hadleri Üzerindeki Etkisi*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manisa
- Hepaktan, E. (2009). "Türkiye'nin Marshall-Lerner Koşuluna İlişkin Parçalı Eşbütünleşme Analizi", *Yönetim ve Ekonomi*, Cilt:16, Sayı:1, 39-55.

- Hirsch, F. and Higgins, I. (1970). "An indicator of effective exchange rates", *International Monetary Fund Staff Papers*, 17(1): 453-487.
- Hunegnaw, F.B. and Kim, S. (2017) "Foreign Exchange Rate and Trade Balance Dynamics in East African Countries", *The Journal of International Trade & Economic Development*, Vol.26, No.8, 979-999.
- IMF, (2019), Annual Report on Exchange Arrangements and Exchange Restrictions 2018, Washington, DC, <https://www.imf.org/~media/Files/Publications/AREAER/areaer-2018-overview.ashx>
- Işık, N., Acar, M. ve Işık, H.B. (2004). "Enflasyon ve Döviz Kuru İlişkisi: Bir Eşbütünleşme Analizi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt.9, Sayı.2, 325-340.
- İncekara, A. (2001). "Küreselleşme, Ekonomik Kriz ve Türkiye", *Yeni Türkiye Ekonomik Kriz Özel Sayısı II*, Yıl: 7, Sayı: 42, ss. 927-931.
- İpek, E. (2014). "Savunma Harcamalarının Seçilmiş Makroekonomik Değişkenler Üzerine Etkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 3, 113-126.
- İrhan, H.B., Alacahan, N.D. ve Korap, L. (2011). "An Empirical Model for the Turkish Trade Balance: New Evidence From ARDL Bounds Testing Analyses", *Ekonometri ve İstatistik*, Sayı:14, 38-61.
- Jhingan, M. L. (2003). *Macroeconomic Theory*. 11th revised edition. New Delhi: New Delhi.
- Kamil, E.M. (1977). "Petrol ve Arap-Avrupa Diyaloğu'nda Siyasi Pazarlık Araçları", *Arap-Avrupa Diyaloğu'nun Siyasi İçeriğine Dair Bilimsel Forum*, 28-29 Mayıs, Kahire.
- Kaplan, M. (2004). "Gelişmekte Olan Ülkelerin Özellikleri", iç. TABAN, Sami ve Kar, Muhsin, (ed), *Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular*, Ekin Kitabevi, Bursa, 7- 25.
- Karacan, R. (2010). "Faiz, Döviz Kuru İlişkisinin Makroekonomik Performansa Etkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 / 2, 72 – 92.
- Karaaslan, T., (2006), *Ortadoğu'nun Coğrafyası*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Karaçor, Z. ve Gerçekler, M. (2012). "Reel Döviz Kuru Ve Dış Ticaret İlişkisi: Türkiye Örneği (2003 - 2010)", *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt.12, Sayı.23, 289-312.
- Karagöz, M. ve Doğan, Ç. (2005). "Döviz Kuru Dış Ticaret İlişkisi: Türkiye Örneği", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt.15, Sayı.2, 219-228.
- Karluk, R. (2009). *Türkiye Ekonomisinde Yapısal Dönüşüm*, Beta Yayınevi, İstanbul
- Kaynak, M. (1990). *Ekonomik Kalkınma, Aşama Matbaacılık Sanayi*, Ankara.

- Kazgan, G. (1999). *Tanzimattan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- Kazgan, G. (2012). *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*, 3. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,
- Kepenek, Y. ve Yentürk N. (2000). *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (2005). *Türkiye Ekonomisi*, 17. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (2008). *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, 21. Basım, İstanbul
- Kılıç, R., Özbek, R.İ. ve Çifçi, İ. (2018). “Türkiye İçin J-Eğrisi Hipotezinin Geçerliliği: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı, *International Journal of Disciplines Economic&Administrative Sciences Studies*, Vol.4, Issue.7, 112-128.
- Kıpıcı, A.N and Kesriyeli, M. (1997). “The real exchange rate definitions and calculations”, *Central Bank of the Republic of Turkey*. Research Department. Publication No. 97/1.
- Kızıldere, C., Kabadayı, B. ve Emsen, Ö.S. (2013). “Dış Ticaretin Döviz Kuru Değişmelerine Duyarlılığı: Seçilmiş Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 3, 41-54.
- Kızıldere, C., Kabadayı, B. ve Emsen, Ö.S. (2014). “Dış Ticaretin Döviz Kuru Değişimlerine Duyarlılığı: Türkiye Üzerine Bir İnceleme”, *International Journal of Economic and Administrative Studies*, Yıl: 6, Sayı: 12, 39-54.
- Kimbugwe, H. (2006). *The Bilateral J-Curve Hypothesis between Turkey and Her 9 Trading Partners*, University of Greenwich Business School Department of Economics and International Business, Dissertation.
- Koch, E. B. (1984). “The measurement of effective exchange rates”, *BIS Working Paper* No.10. Brussels: Bank for International Settlements.
- Konya Ticaret Odası, (2017), *Irak Ülke Raporu*, Dış Ticaret Araştırmaları, Konya.
- Konya Ticaret Odası, (2010), *Kuveyt Ülke Raporu*, Etüd-Araştırma Servisi, Konya.
- Köprücü, Y. ve Sarıtaş, T. (2017). “Türkiye’de Eğitim ve Ekonomik Büyüme”, *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4(2), 77-89.
- Körfez Ticaret Odası, (2016), *Birleşik Arap Emirlikleri Ülke Raporu*, Kocaeli.
<http://korfezto.org.tr/files/dubai-ulke-raporu.pdf>
- Köse, N., Ay, A. ve Topallı, N. (2008). “Döviz Kuru Oynaklığının İhracata Etkisi: Türkiye Örneği (1995–2008)”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10: 2, 25-45.

- Kudar, A. (2019). *2000'li Yıllarda Türkiye'de Borsa, Faiz, Dolar, Altın İlişkisi ve Hisse Senedi Performansının Döviz Açığı ile Birlikte İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara.
- Mansfield, E. (1992). *Principles of Macroeconomics*. 7th edition. New York: Norton.
- McKinnon, R. (2007). "US Current Account Deficits and the Dollar Standard's Sustainability: A Monetary Approach". *CESifo Forum*, 8(4): 12-23.
- Mızırak, Z. (1995). *Türkiye'nin Dış Ticaretinde 1980 Sonrası Dönemde Meydana Gelen Yapısal Değişimin Ekonometrik Analizi (1973- 1992)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya
- Motsumi, L., Oldfield, M., Mokoetla, A., Swart P. and de Beer, B.C. (2008). "Note on the Revision of South Africa's Nominal and REER Indices". *South African Reserve Bank Quarterly Bulletin*, No. 250. pp 61-65. Pretoria: South African Reserve Bank.
- Nazlıoğlu, Ş. (2010). *Makro İktisat Politikalarının Tarım Sektörü Üzerindeki Etkileri: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Bir Karşılaştırma*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Doktora Tezi, Kayseri.
- Özdamar, G. (2015). "Türkiye Ekonomisinde Döviz Kuru Geçiş Etkisi: ARDL-Sınır Testi Yaklaşımı Bulguları", *Akdeniz İİBF Dergisi* (32), 66-97.
- Özev, M.H. (2010), Petrol Sermayesi ve Uluslararası İlişkiler: 1973 Sonrası Körfez Ülkeleri Örneği, *Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkileri Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul.
- Obadan, M.I. (1994). *Real Exchange Rates in Nigeria*. Nigeria, Ibadan: National Centre for Economic Management and Administration.
- Oğuş Binatlı, A. ve Sohrabji, N. (2009). "Elasticities of Turkish Exports and Imports", *Working Papers in Economics*, No. 09/06, Izmir University of Economics, Department of Economics, Izmir, 1-19.
- Ong, J. (2006). "A new effective exchange rate index for the Canadian Dollar". *Bank of Canada Review*. Autumn 2006. 41-46.
- Opoko-Afari, M. (2004). "Measuring the REER in Ghana". *Credit Research, Paper No. 04/11*. Centre for Research in Economic Development and International Trade: University of Nottingham
- Özşahin, Ş., Mucuk, M. ve Gerçek M. (2016). "Yenilenebilir Enerji ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: BRICS-T Ülkeleri Üzerine Panel ARDL Analizi", *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 4, 111-130.

- Öztürk, N. (2005). *Kalkınma Kuramlarına Eleştirel Bir Yaklaşım*, Roma Yayınları, Ankara
- Öztürk, N. (2009). *İktisatta Bölüşüm (Kuram Politika)*, Palme Yayıncılık, Ankara
- Paine, S. (1972). "Turkey's First Five-Year Development Plan 1963-1967: A Different Assesment, *The Economic Journal*, 82 (326): 693-699.
- Palley, T. I. (2003). "The Economics of Exchange Rates and the Dollarization Debate", *International Journal of Political Economy*, Vol.33, No.1, pp. 61-82.
- Parkin, M., Powell, M. and Matthews, K. (2003). *Economics*. 5th Edition. Harlow: Addison Wesley.
- Peker, O. (2008). "Reel Döviz Kurunun Ticaret Dengesi Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği", *Ataürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt.22, Sayı.2, 33-43.
- Saatcioğlu, C. ve Kutlu, R. (2004). "Türkiye'nin Dış Ticaret Yapısı Üzerine Bir Uygulama (1993-2002)", *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 7
- Samuelson, P. A. and Nordhaus, W. D. (2010). *Economics*. 19th edition. Boston: McGraw-Hill.
- Sarı, A. (2010). "Döviz Kuru Oynaklığının İthalata Etkileri: Türkiye Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri Ve İstatistik Dergisi*, Sayı.11, 31-44.
- Savrul, B. K., Özel, H. A. ve Kılıç, C. (2013). "Osmanlı'nın Son Döneminden Günümüze Türkiye'de Dış Ticaretin Gelişimi", *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1
- Saygılıoğlu, N. ve Gerçek, A. (2007). *Dış Ticaret ve Gümrük*, Yaklaşım Yayıncılık, Ankara
- Serin, N. (2001). "Dış Ticaret ve Dış Ticaret Politikası", iç. ŞAHİNÖZ, Ahmet, (ed), *Türkiye Ekonomisi Sektörel Analiz*, İmaj Yayınevi, Ankara, ss. 305- 321
- Sevim, C. ve Doğan, T.T. (2016). "Türkiye Ekonomisinde İhracat ve Döviz Kuru Oynaklığı İlişkisi", *Ege Akademik Bakış*, Cilt.16, Sayı.2, 303-318.
- Seyitoğlu, H. (2003). *Uluslararası İktisat*, Kurtiş Matbaası, İstanbul.
- Seyidoğlu, H. (2007). *Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulama*, Kurtiş Matbaacılık, 16. Baskı, İstanbul
- Sezgin, Ş. (2009). "Türkiye'de 1990-2006 Yılları Arasında Dış Ticaret - Ekonomik Büyüme İlişkisi", *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 22.
- Sharma, C. and Pal, D. (2018). "Exchange Rate Volatility and India's Cross-border trade: A Pooled Mean Group and Nonlinear Cointegration Approach", *Economic Modelling*, Vol.74, 230-246.
- Sivrikaya, A. ve Ogan, S. (2019). "BREXIT and the J-Curve Hypothesis for the UK: A Nonlinear ARDL Approach", *SosyoEkonomi*, Research article, 27(40), 229-239.

- Songur, M. (2012). *Gelişmekte Olan Ülkelerde ThirlWall Yasası: Ekonometrik Bir Uygulama*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Mersin.
- Şahin, H. (2009). *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişimi Bugünkü Durumu*, Ezgi Kitabevi, Bursa
- Şahinöz, A. (2001). *Türkiye Ekonomisi, Sektörel Analiz*, İmaj Yayınevi, Ankara
- Şen, S. (2004). *Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım*, Birey Yayıncılık, İstanbul.
- Şimşek, Y. (2010). *Türkiye'nin Dış Ticaretinin Yapısı (1980- 2009)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Şimşek, M. ve Kadılar, C. (2006). "Döviz Kurundaki Değişkenliğin Türkiye'nin İhracatına Uzun Dönemli Etkisi", *Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt.24, Sayı.1, 45-68.
- Taşkın, M. M. (2003). "1923–2003 Döneminde Türkiye Cumhuriyeti'nin Dış Ticaret Politikaları", *Dış Ticaret Dergisi*, Yıl:8 Özel Sayı, ss.131–153.
- Terzi, N. (2018). "Factors Affecting the Choice of Exchange Rate of Asian Countries", *Journal of Economics, Finance and Accounting*, Vol.5, Issue.4, 373-384.
- Tezel, Y. S. (1994), *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- T.C. Ekonomi Bakanlığı, (2016), *Suudi Arabistan Krallığı Ülke Raporu -2015*, Riyad Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği.
- T.C. Ekonomi Bakanlığı, (2014), *Birleşik Arap Emirlikleri Genel Ekonomik Durum*.
- Thuy, V.N.T. and Thuy, D.T.T. (2019). "The Impact of Exchange Rate Volatility on Exports in Vietnam: A Bounds Testing Approach", *Journal of Risk and Financial Management*, 12(6), 1-14.
- Togan, S. ve Berument, H. (2007). "The Turkish Current Account, Real Exchange Rate and Sustainability: A Methodological Framework", *The Journal of International Trade and Diplomacy*, 1 (1), 155-192.
- Tokgöz, E. (1997). *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-1997)*, İmaj Yayınevi, Ankara
- Tonus, Ö. (2007). "Gümrük Birliği Sonrasında Türkiye'de Dışa Açıklık ve Sanayileşme", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 17, ss. 193-214.
- Türker, M. T. (2007). *Dışa Açık Büyüme: Türkiye Örneği*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 1782
- Uludağ, İ. ve Arıcan E. (2003). *Türkiye Ekonomisi Teori, Politika, Uygulama*, Der Yayınları, İstanbul.

- Umer, M. M., (2015). Devaluation and its Impact on Ethiopian Economy, *Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Faculty of Economics and Administrative Science Department of Economics*, Ankara.
- Uslu, H. (2018). “Döviz Kuru, Enflasyon ve Faiz Oranlarının Türkiye’nin Dış Ticareti Üzerindeki Etkisinin Ekonometrik Analizi”, *Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Science*, Sayı.20, 473-497.
- Ünal, B. (2018). *OECD Ülkelerinde Arge Ekonomik Büyüme İlişkisi Panel ARDL Analizi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ekonometri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
- Van der Merwe, E.J. (1996). “Exchange rate management policies in South Africa: Recent experience and prospects”, Occasional Paper No. 9. UN. *ECA Conference of African Ministers of Finance Meeting*(6th session: 1997, Mar. 31- Apr. 02: Addis Ababa, Ethiopia).
- Walters, S.S. and de Beer, B.C. (1999). “An indicator of South Africa’s external competitiveness”, *South African Reserve Bank, Article: Quarterly Bulletin*. No 213. pp 53-67. Pretoria: South African Reserve Bank.
- Yapar Saçık, S. ve Karaçayır, E. (2015). “Türkiye’de Cari İşlemler Hesabının Finansman: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 33, 155-166.
- Yapraklı, S. (2010). “Türkiye’de Esnek Döviz Kuru Rejimi Altında Dış Açıkların Belirleyicileri: Sınır Testi Yaklaşımı”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt.65, Sayı.4, 141-164.
- Yazıcı, M. (2008). “The Exchange Rate and the Trade Balances of Turkish Agriculture, Manufacturing and Mining”, *Quality & Quantity*, Vol.42, No.1, 45–52.
- Yıldırım, S. (2013). *Türkiye’de Para ve Sermaye Piyasalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı*, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Ekonometri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Isparta.
- Yıldız, R. (2018). *Ardl Sınır Testi Yaklaşımı İle Türkiye’deki Konut Talebinin Modellenmesi*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep.
- Yüksel, E. ve Sarıdoğan, E. (2011). Uluslararası Ticaret Teorileri ve Paul R. Krugman’ın Katkıları, *Öneri Dergisi*, Cilt.9, Sayı.35, 199-206.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ae.html#Geo>

<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/OMN/Year/2014/TradeFlow/EXPIMP/Partner/WLD/Product/all-groups>

<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/OMN/Year/2015/TradeFlow/EXPIMP/Partner/WLD/Product/all-groups>

<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/OMN/Year/2016/TradeFlow/EXPIMP/Partner/WLD/Product/all-groups>

<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/IRQ/Year/2014/TradeFlow/EXPIMP/Partner/WLD/Product/all-groups>

<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/QAT/Year/2014/TradeFlow/EXPIMP/Partner/WLD/Product/all-groups>

<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/QAT/Year/2015/TradeFlow/EXPIMP/Partner/WLD/Product/all-groups>

<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/QAT/Year/2016/TradeFlow/EXPIMP/Partner/WLD/Product/all-groups>

<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/BHR/Year/2014/TradeFlow/EXPIMP/Partner/WLD/Product/all-groups>

<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/BHR/Year/2015/TradeFlow/EXPIMP/Partner/WLD/Product/all-groups>

<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/BHR/Year/2016/TradeFlow/EXPIMP/Partner/WLD/Product/all-groups>

<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/KWT/Year/2013/TradeFlow/EXPIMP/Partner/WLD/Product/all-groups>

<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/KWT/Year/2014/TradeFlow/EXPIMP/Partner/WLD/Product/all-groups>

<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/KWT/Year/2015/TradeFlow/EXPIMP/Partner/WLD/Product/all-groups>

<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/SAU/Year/2013/TradeFlow/EXPIMP/Partner/WLD/Product/all-groups>

<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/SAU/Year/2014/TradeFlow/EXPIMP/Partner/WLD/Product/all-groups>

<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/SAU/Year/2015/TradeFlow/EXPIMP/Partner/WLD/Product/all-groups#>

<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/ARE/Year/2016/TradeFlow/EXPIMP/Partner/WLD/Product/all-groups>

<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/ARE/Year/2015/TradeFlow/EXPIMP/Partner/WLD/Product/all-groups>

<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/ARE/Year/2014/TradeFlow/EXPIMP/Partner/WLD/Product/all-groups#>

www.conveylive.com/a/Trade_Policy_Instruments

www.dtm.gov.tr

[www.icricinternational.org/project/downloadFile/341/customs\(1\).pdf](http://www.icricinternational.org/project/downloadFile/341/customs(1).pdf)

kalyan-city.blogspot.com.tr/2011/03/what-is-foreign-trade-types-and.html

www.worldstopexports.com/turkeys-top-10-exports/

<https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket>

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046

https://www.opec.org/opec_web/static_files_project/media/downloads/publications/AR%202018.pdf

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Moustafa BAKAR
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Suudi Arabistan Amerikan Uluslararası Okulu– Riyadh Fen Lisesi
Lisans Diploması	2,8
Tez Konusu	DÖVİZ KURUNUN TÜRKİYE İLE KÖRFEZ ÜLKELERİ ARASINDAKİ DIŞ TİCARET YAPISINA ETKİSİ: 2003-2018 YILLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME
Yabancı Dil / Diller	İngilizce – İyi Almanca – Başlangıç
İŞ DENEYİMİ	
Çalıştığı Kurumlar	AL- Sadhan Mağazaları 2005 – 2010 (Müdür Yardımcısı)
Çalıştığı Kurumlar	Alanya/ Realtor in Turkey Gayrimenkul Firması 2015 – 2019 (Satış ve Pazarlama Müdürü)
E-Posta	mustafajadan@gmail.com